

TÜRKİYE’DE ASKER-SİVİL İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA 12 MART MUHTIRASI VE PARTİLER ÜSTÜ HÜKÜMET MODELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Murat KARATAŞ**

Öz: Bu makalede, Türkiye’de Asker- Sivil ilişkileri bağlamında 12 Mart 1971 Muhtırası ve partiler üstü hükümet modeli konu edilmiştir. Demokratik rejimde bir siyasi aktör olarak yeri bulunmayan askerler, 27 Mayıs 1960 darbesi ile Türkiye’nin reel siyasetinde başrol oyuncusu durumuna gelmiş ve dönem boyunca bu konumu sürdürme çabası içerisinde olmuşlardır. 12 Mart’a giden süreçte 27 Mayıs’ın doğurduğu uygulama sorunları ve Başbakan Süleyman Demirel’in 1965-1971 döneminde uyguladığı iç-dış politikalar ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik buhran ortamı oluşturmuştur. Sonuçta bu durumdan çıkılmasını isteyen askerler kendi istedikleri isimleri ülke yönetimine getirmek ve kendi reformlarını millete dayatmak amacıyla 12 Mart 1971 tarihinde Başbakan Demirel’e muhtıra vermişlerdir. 12 Mart’ta askerler 27 Mayıs’tan farklı olarak TBMM ve siyasi partileri kapatmamış siyasilere karşı yargılama ve hapis gibi eylemlere girişmemişlerdir. Buna rağmen askerler bu dönemde ülkedeki buhranın sebebi olarak 1961 Anayasası’nı ve siyasi partileri göstermişlerdir. Yaklaşık otuz ay sürecek “*Ara Rejim*” döneminde askerlerin uygun gördükleri isimlerden oluşan partiler üstü hükümetler ülkenin ihtiyaç duyduğu reformları yapmaya çalışmıştır. Ancak büyük umut bağlanan dört partiler üstü hükümetin farklı sebeplerle başarısızlığı ülkedeki siyasi, sosyal ve ekonomik buhranın

* Bu makale, 15-16 Aralık 2016 tarihlerinde Giresun Üniversitesi’nce düzenlenen Uluslararası Demokrasi Sempozyumu’nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Dr., Abdullah Gül Üniversitesi, AİT Bölümü, murat.karatas@agu.edu.tr.

derinleşmesine buna bağlı olarak da 12 Eylül 1980’de askerlerin sivil siyasete yeniden müdahalesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: 12 Mart Muhtırası, Süleyman Demirel, Asker-Sivil İlişkileri, Partiler Üstü Hükümet, Nihat Erim.

A REVIEW ON SUPRA-PARTY GOVERNMENT MODEL AND 12 MARCH MEMORANDUM IN THE CONTEXT OF MILITARY-CIVIL RELATIONS IN TURKEY

Abstract: This article examines supra-party government model and 12 March memorandum in the context of military-civil relations in Turkey. Soldiers who have no place in the democratic regime as a political actor had become a main actor of Turkish Realpolitik with 27 May 1960 Coup and they had been in an effort to maintain this position during this period. The implementation problems of May 27 and the internal and external policies of Prime Minister Süleyman Demirel during the period 1965-1971 created political, social and economic chaos in the country during the process leading to March 12. As a result of this process, the soldiers who wanted to get out of this situation gave a memorandum to Prime Minister Demirel on March 12 in 1971 in order to bring the person who was supported by the army to the country's administration and to impose their reforms on the nation. On March 12, the soldiers did not close the Parliament and the political parties, as opposed to May 27 but they engaged in actions such as trial and conviction against politicians. Despite these applications, the soldiers demonstrated the 1961 Constitution and political parties as the cause of chaos in the country during this period. The supra-party governments approved by the soldiers tried to make the reforms needed by the country at “the interim regime” period lasting about thirty months. However, the failure of the four supra-party governments with different reasons caused the deepening of political, social and economic chaos in the country and this situation caused the military intervention again in civilian politics on September 12, 1980.

Key Words: 12 March Memorandum, Süleyman Demirel, Military-Civil Relations, Post-parties Governments, Nihat Erim.

Giriş

Türkiye’de ordu modernleşme çalışmalarının ilk etkilendiği kurum olması ve cumhuriyeti kuran kadroları içinden çıkarması gibi sebeplerle sürekli bir meşruiyet zemini bulmuş, Türk siyasal sistemi içindeki baskın varlığını devam ettirebilmiştir¹. Özdağ’a göre bu durumun sebebi, amacı milli devleti kurmak ve kurumsallaştırmak olan Kemalist kadronun ve bu kadronun liderinin elindeki en önemli gücün ordu olmasıdır². Buna rağmen gerek Atatürk gerekse İnönü dönemlerinde askerin siyaset dışında kalmasına özel önem verilmiştir. Bu noktada o kadar hassas davranılmıştır ki askerlerin oy verme hakları dahi ellerinden alınmıştır³. Ancak bu durum Türkiye’de çok partili hayata geçişle birlikte askerin oyuna bir aktör olarak girmesiyle değişmiştir. Bu değişimde en önemli etmenlerden birisi NATO sistemine girilmesi ve buna bağlı olarak ordunun modernleştirilmesi çalışmaları olmuştur.

Türkiye’yi 1950-1960 yılları arasında yöneten Demokrat Parti (DP) hükümetlerinin uyguladıkları siyasi, sosyal ve ekonomik politikalar ile muhalefete karşı giriştiği antidemokratik uygulamalar 27 Mayıs 1960’ta askerin sivil siyasete darbesiyle sonuçlanmıştır. Emir komuta zinciri dışında gerçekleştirdikleri darbe sonrası sivil siyaset kurumuna inandırmayan darbeciler Türkiye’nin gelecek on yıllarını esir alacak askeri vesayet kurumlarını kurmuşlardır. Buna rağmen Mart 1971’e gelindiğinde ülkenin içine düştüğü/ düşürüldüğü siyasi, sosyal ve ekonomik buhran hali, emir komuta zinciri dışında darbe heveslilerini cesaretlendirmiş, ancak TSK’nin Yüksek Komuta Heyeti 27 Mayıs 1960 darbesinden çıkardığı dersle aynı hataya düşmemiş ve 12 Mart 1971’de verdiği muhtıra ile Başbakan Süleyman Demirel’i istifaya zorlamıştır.

27 Mayısçılar gibi sivil siyaset kurumunu bütün kötülüklerin sebebi olarak gören 12 Mart Muhtırası, 27 Mayıs’tan farklı olarak Türkiye’yi

¹Zafer Yıldırım, “Türk Siyasi Hayatında 12 Mart Muhtırası ve Sonuçları”, **Türkiye Günü**, Sayı: 97, Bahar 2009, s. 147.

²Ümit Özdağ, **Atatürk- İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Kripto Yay., Ankara, 2017, s. 16.

³Mithat Baydur, “Üniformalı Demokrasi”, **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, Sayı: 17, Eylül- Ekim 1997, s. 306-322.

içinde bulunduğu buhrandan, oluşturacağı “Partiler Üstü Hükümet” ile çıkaracağına inanmıştır. Ancak bu “Ara Rejim” döneminde askerlerin gözetiminde oluşturulan dört partiler üstü hükümet, Türkiye’nin sorunlarını çözemediği gibi aksine daha da derinleştirerek, yaklaşık on yıl sonra gerçekleşecek 12 Eylül 1980 darbesinin sebeplerinin de oluşmasına hizmet etmiştir.

Makalede öncelikli olarak, Türkiye’yi 12 Mart’a götüren sebepler, “Ara Rejim” döneminde uygulanan “Partiler Üstü Hükümet” anlayışı ve bu hükümetlerin uygulamaları incelenmiştir. Araştırma yapılırken dönemde etkili olan asker ve sivillerin hatıraları, konuyu tüm detaylarıyla inceleyen kitaplar, makaleler ve dönemin gazetelerinden yararlanılmıştır. 12 Mart’ın öncesi ve sonrasında etkili olan asker ve sivillerin hatıraları konusunda; Celil Gürkan’ın “12 Mart’a Beş Kala”, İsmet İnönü’nün “Defterler (1919-1973)”, Kurtul Altuğ’un “27 Mayıs’tan 12 Mart’a” ile “12 Mart ve Nihat Erim Olayı”, Mihri Belli’nin “İnsanlar Tanıdım: Mihri Bellinin Anıları”, Muhsin Batur’un “Anılar ve Görüşler (Üç Dönemin Perde Arkası)”, Nihat Erim’in “Günlükler”, Rasim Cinisli’nin “Bir Devrin Hafızası”, Sabit Osman Avcı’nın “Dinlediklerim, Öğrendiklerim, Söyledikleri ve Yaptıkları”, “Sadi Koçaş’ın “12 Mart Anıları” başlıklı eserler başvurulan kaynaklar arasında yer almaktadır.

Makalenin yazılmasındaki amaç Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminden kaynaklı güçlüklerin çok partili hayata geçişle birlikte asker-sivil ilişkilerini şekillendirmede baskın role sahip olduğunu göstermektir. Türkiye’de her zaman darbe şartları olmuş/oluşturulmuştur. Bu anlamda 12 Mart’ta askerler bir radyo mesajı ile 1969 seçimlerinde yaklaşık % 47 oranında oy alan Adalet Partisi (AP)’nin oluşturduğu meşru hükümeti işbaşından uzaklaştırmıştır. Muhtıra ile askerler 27 Mayıs ile sistem içerisinde oluşturdukları baskın üstünlüğü devam ettirme çabası içerisinde olmuşlardır. Muhtıracıların bu çabasında dönemdeki aydın sınıfının “toplumsal ilerleme” konusunda halka güvenmemesi ve bu bağlamda “ilericiliğin” askerler eliyle yukarıdan aşağıya getirilmesi konusunda bir kanaatinin bulunmasının etkili olduğunu söylemek mümkündür.

1. 12 Mart Muhtırasını’nı Hazırlayan Sebepler

Türkiye’yi 12 Mart 1971’e götüren süreç birçok faktörden beslenmiştir. 1960’lı yıllardaki Türk siyasetini ve sonuçta muhtırayı bu faktörlerin belirlediğini söylemek mümkündür. Bunların ilki 27 Mayısçıların 1924 Anayasası ile kurulan Birinci Cumhuriyetin kurumsal yapısını yıkarak yerine 1961 Anayasası ile yeni ve farklı bir kurumsal yapı getirme çabaları olmuştur⁴. Tanör’e göre de anayasada ifade edilen Türkiye Cumhuriyeti devletinin sosyal bir hukuk devleti olduğu maddesi, bu dönemde Sosyalist sol çevrelerce “*Sosyalizm*” olarak algılanmış ve 1961-1971 yılları arasında ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatını esir alacak şekilde yorumlamıştır⁵.

Türkiye’yi 12 Mart’a götüren ikinci faktör 1965 ve 1969 seçimlerini 27 Mayıs’ın kapattığı DP’nin mirasına sahip çıkma iddiası taşıyan AP’nin kazanmasıdır. Özellikle AP’nin birinci iktidar dönemi olan 1965-1969 yılları arasında uyguladığı sosyal ve ekonomik politikalar toplumda huzursuzluğu arttırarak darbe yanlılarını harekete geçirmiştir.

Türkiye’yi 12 Mart’a götüren üçüncü faktör ABD-SSCB arasında yumuşamaya bağlı olarak ABD’nin dış politikasında Türkiye’ye dönük yaptığı değişikliklerden beslenmiştir. ABD’nin 1960’lı yıllar boyunca Küba Füze Krizi, Kıbrıs Sorunu ve Jonhson Mektubu, Haşhaş ekimi yasağı gibi konularda Türkiye’nin egemenlik haklarını zedeleyen girişimleri İnönü ve Demirel hükümetlerini çok yönlü dış politika arayışına itmiştir⁶.

Türkiye’yi 12 Mart’a götüren dördüncü faktör 1969 seçimleri sonrası AP içerisinde yaşanan tartışmaların ortaya çıkardığı ihraçlar sonrası partinin parçalanmasıdır. Bu parçalanmada AP lideri Demirel’in partide ve ülkede tek adam olma yönünde attığı adımlar etkili olmuştur. AP’deki

⁴ Davut Dursun, **Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, Beta Yay., İstanbul, 2018, s. 143.; Genelkurmay Başkanı Tağmaç’a göre Üniversite ve TRT özerkliğinin kötüye kullanılması ülkeyi 12 Mart’a götüren temel sebeplerdi. **12 Mart’a Nasıl Getirildik**, Ufuk Ajans Yayınları, Ankara, 1971, s. 9.

⁵Bülent Tanör, **İki Anayasa (1961-1982)**, Beta Yay., 1991, s. 25-27.

⁶Murat Özata, “Türkiye’deki Askeri Müdahaleler ve ABD Kazanımları: 12 Mart ve 12 Eylül Örneği”, **Darbeler ve Tepkiler E- Kitabı**, Divan Kitap, Ankara, 2017, s. 706.

parçalanma ikinci iktidar döneminin başında Demirel’i zayıflatırken askerlere muhtıra için gerekli atmosferi sağlayan bir işlev görmüştür.

1.1. 12 Mart’a Giden Yol: 1965 Seçimleri ve Demirel İktidarı

27 Mayıs’tan 1965 genel seçimlerine kadar geçen süreçte darbeciler ülkede vesayet sistemi kurma çabasında olmuşlardır⁷. Söz konusu dönemde iktidarın askerlerden sivillere geçmesi noktasında sıkıntılar yaşanmıştır. 1961 genel seçim sonuçlarından memnun olmayan Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB)’nin darbe tehdidi üzerine Devlet Başkanı Gürsel, Çankaya Köşkünü’de topladığı siyasi parti liderlerine darbenin önlenmesi karşılığında Çankaya Protokolünü dikte etmiştir. Protokolle siyasi Parti liderleri Cemal Gürsel’i Cumhurbaşkanı seçmeyi, İsmet İnönü’yü Başbakanlığa getirmeyi, eski DP’liler için genel af çıkarmamayı, ordudan emekli edilen subayların geri dönüşleri için çalışmayacaklarını taahhüt etmişlerdir⁸.

Çankaya Protokolü gölgesinde gidilen 15 Ekim 1961 genel seçim sonuçları 27 Mayısçılar ve CHP’nin beklentilerini karşılamamıştır. Seçimlerde CHP yaklaşık % 36 oy almasına rağmen tek başına iktidar olamamıştır. AP, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ile Yeni Türkiye Partisi (YTP)’nin oyları ise % 60’ın üzerine çıkmıştır. Bu sonuçlar ülkede 1965 seçimlerine kadar sürecek koalisyonlar dönemini başlatmıştır. Dönem boyunca askerlerin gözetiminde dört koalisyon hükümeti kurulmuştur.

Bu koalisyon Hükümetlerinin ilki CHP-AP arasında kurulmuştur. Ancak koalisyon hükümeti eski DP’lilerin affı ve iki parti arasındaki ekonomik konulara bakıştaki farklılıklar nedeniyle kısa süre içerisinde çalışamaz hale gelmiştir⁹. Bundan sonra İnönü’nün başında bulunduğu iki koalisyon hükümeti ve son olarak da Bağımsız Senatör Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki koalisyon hükümeti görev yapmıştır. Ayrıca söz konusu

⁷ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945- 1980)**, Hil Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 212- 351.

⁸ Adem Çaylak, **Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2010, s. 433.

⁹ Nedim Yalansız, **Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)**, Btke Kitapları, İstanbul, 2006, s. 67-73.

dönemde iktidarın sivillere erken devredildiğini düşünen Albay Talat Aydemir iki başarısız darbe girişiminde bulunmuştur¹⁰. Diğer taraftan bu süreçte Süleyman Demirel 29 Kasım 1964 tarihinde gerçekleşen AP Kongresinde partinin yeni genel başkanı seçilirken¹¹ Türkiye İşçi Partisi (TİP)’nin toplumda taban bulmaya başlaması üzerine CHP lideri İnönü ilk kez “*Ortanın Solu*” söylemini kullanmıştır¹².

Bu şartlar altında gidilen 10 Ekim 1965 seçimleri Türkiye için yenilikler getirmiştir. Bu yeniliklerin ilki AP’nin yaklaşık % 53 oyla iktidara gelmesi ve Demirel’in Başbakanlığı olurken, ikincisi ise cumhuriyet dönemi boyunca yasaklı olan sol düşüncenin TİP aracılığıyla meclise girmesi olmuştur¹³. Türk seçmeni bu sonuçlarla 27 Mayıs ve sonrasında yaşananları onaylamadığını ayrıca koalisyon hükümetleriyle yönetilmek istemediğini darbecilere göstermiştir. Seçimlerin CHP’ye dönük sonucu ise, yaklaşık % 29 oy alarak ikinci parti olma ve buna bağlı olarak da CHP’deki oy kaybının “*Ortanın Solu*” söyleminden kaynaklandığını söyleyen Turhan Feyzioğlu ve çevresinin partiden koparak Güven Partisi (GP)’ni kurması olmuştur¹⁴.

Bu şartlarda çalışmaya başlayan Başbakan Demirel, Cumhurbaşkanı Gürsel’in görevini yerine getiremeyecek kadar rahatsızlanması üzerine Cumhurbaşkanlığı sorunuyla yüz yüze gelmiştir. Sonuçta Demirel parti olarak mecliste tek başına Cumhurbaşkanını seçebilecek güce sahip olmasına rağmen, askerî vesayetle sorun yaşamamak için CHP lideri İnönü’nün de onayını alarak Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın

¹⁰Yeşim Demir, **Albay Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri**, Andaç Yay., Ankara, 2017, s. 7.; Ilıcak’a göre Aydemir Olayı şayet bir darbe olacaksa bu darbenin emir komuta zinciri içerisinde ordu hiyerarşisine uygun olarak yapılacağını alt rütbedeki subaylara göstermişti. Nazlı Ilıcak, **12 Mart Cuntaları**, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1999, s. 19.

¹¹Arsev Bektaş, **Demokratikleşme Sürecinde Liderler Oligarşisi, CHP ve AP (1961-1980)**, Bağlam Yay., İstanbul, 1993, s. 51.

¹²Ayşe Güneş Ayata, **CHP (Örgüt ve İdeoloji)**, Gündoğan Yayınları, Ankara, s. 79.

¹³Artun Ünsal, **Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002, s. 183.

¹⁴Gürcan Bozkır, “Cumhuriyetçi Güven Partisi” **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler**, (Ed. Turgay Uzun), Orion Kitabevi, Ankara, 2010, s. 284.

ülkenin 5. Cumhurbaşkanı olmasını sağlamıştır¹⁵. Ancak Demirel’in bu özverisine rağmen AP iktidarına şüpheyle bakan askerler, DP’nin vaktiyle yaptığı yanlışları yapmaması konusunda Demirel’e uyarıda bulunmuştur¹⁶. Buna ek olarak bu süreçteki bir başka önemli gelişme de alevi mezhebinin sözcülüğünü yapacak olan Birlik Partisi (BP)’nin kurulmasıdır¹⁷.

Türkiye 1965-1969 yılları arasında sosyal hayatta olmasa da siyasi ve iktisadi hayatta istikrarlı bir gelişme göstermiştir. Demirel’in ilk Başbakanlık dönemini ifade eden beş yıl boyunca ülke ortalama % 7’lik bir kalkınma hızı yakalamış; dönemin sanayi kalkınma rakamları % 10 ortalamayı bulurken, enflasyon % 5’lerde seyretmiştir¹⁸. Böyle bir büyümenin toplumun sadece ekonomik hayatını değil, tüm sosyal hayatını, siyasal eğilimlerini ve taleplerini de etkileyeceği kesindir. Nitekim on yıllık süreçte kır-kent nüfusundaki kent nüfusuna dönük değişim % 7 oranında gelişirken, tarım sektörünün ekonomiye katkısı azalmış, sanayi ve hizmet sektörlerinin katkısı artmıştır¹⁹.

Dünyada gelişen 1968 öğrenci olayları eş zamanlı olarak Türkiye’de de başlamıştır. Eğitim şartlarının ve iş bulma imkânlarının iyileştirilmesi gibi taleplerle ve “*sağ sol yok, boykot var*” sloganı ile başlayan olaylar süreç içerisinde emperyalizm ve Amerikan karşıtı bir hale bürünmüştür. 1968 yılındaki bir başka ve ileride önemli farklı siyasi yönelmelere de yol açacak gelişme Güneydoğu Anadolu’da, başlangıçta CHP’nin de içinde bulunarak organize ettiği TIP tarafından koordine edilen “*Doğu Mitingleri*”²⁰ dir.

1.2. 12 Mart’ın Temel Nedeni: 1969 Seçimleri

¹⁵Tuğba Ünlü Bilgiç, “İç Dış Politikada Çeşitlilik: 1965-1971” **İç ve Dış Gelişmelerle Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1946-2012)**, (Ed. T. Ünlü Bilgiç), Ufuk Yay., İstanbul, 2014, s. 159.

¹⁶Doğan Akyaz, **Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi**, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 240-241.

¹⁷Kelime Ata, **Türkiye Birlik Partisi (1966-1980)**, Kelime Yay., Ankara, 2007, s. 66.

¹⁸Metin Eriş, **Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasi Hayatı ve Kemalizm**, Bilgeoğuz Yay., İstanbul, 2012, s. 278.; Hulusi Turgut, **Demirel’in Dünyası**, Cilt: 1, ABC Yay., İstanbul, 1992, s. 393.

¹⁹Davut Dursun, **a.g.e**, s. 151.

²⁰Metin Eriş, **a.g.e**, s. 289.

AP lideri Demirel, 1969 seçimlerine ekonomik göstergelerin lehine olduğu, ancak öğrenci ve işçi olayları, eski DP’lilerin affı meselesinin sebep olduğu parti içi muhalefet, dış politikada ABD baskısının arttığı bir atmosferde gitmiştir. Buna rağmen Demirel oy kaybetse de seçimden zaferle çıkmış ve bu dönemde ikinci hükümetini kurmuştur. Ancak Demirel’in yeni hükümet listesinde parti içerisinde intikamcılar olarak nitelenen Sadettin Bilgiç ve çevresine yer vermemesi, ayrıca seçimler öncesi askerî vesayetle karşı karşıya gelmemek için eski DP’lilerin affıyla ilgili çalışmayı sekteye uğratması AP’nin parçalanmasını doğuracak süreci başlatmıştır. Bu süreç ilk olarak 72 AP’li milletvekili ve senatörün imzaladığı 72’ler muhtırası ardından 41’lerin 1970 bütçesine ret oyu vererek Demirel Hükümetinin düşmesi şeklinde gelişmiştir. Kısa süre içerisinde Demirel bu dönemdeki yeni hükümetini kursa da partiden ihraç edilen 26 milletvekili Ferruh Bozbeyle’nin genel başkanlığında Demokratik Parti (DP)’yi kurmuştur²¹. Bu süreçte AP’den kopmaların önüne geçmeyen/geçemeyen Demirel, meclisteki AP çoğunluğunu yitirirken ülke için artık bir istikrarsızlık faktörü hâline gelmiştir²².

1965 seçimlerinde AP’nin tek başına iktidara gelmesini önlemek amacıyla CHP lideri İnönü tarafından kabul edilen milli bakiye sistemi 1969 seçimleri öncesi Demirel hükümetince kaldırılarak geçmişte kullanılan nispi temsil sistemine dönülmüştür. Demirel hükümetinin bu değişiklikteki amacı başta TİP olmak üzere, küçük partilerin mecliste temsil edilmesinin önüne geçmektir. Milli bakiye sistemi küçük partileri meclis sistemi içerisinde tutarken, nispi temsil sistemi onları meclis sisteminin dışına atmıştır. Buradan hareket eden Kayalı’ya göre 12 Mart sürecinin 1969 genel seçim sonuçları ile doğrudan ilişkisi vardır²³. Bu seçimlerde sadece TİP’in değil, CHP’nin de oylarının düşmesi sosyalist sol gruplar arasında demokratik yöntemlere olan güveni sarsmıştır. Düzen

²¹Ferruh Bozbeyle, **Yalnız Demokrat**, (Haz. İhsa Dağı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.331 ;Tanel Demirel, **Adalet Partisi**, İletişim Yay., İstanbul, 2004, s. 56-58.

²²Cumhurbaşkanı Sunay’a göre Demirel’in AP içerisindeki süreci yönetememesi ülkeyi 12 Mart buhranına sokan temel sebeptir. Zira askerler bu olay sonrası farklı arayışlara yönelmişlerdir. Sabit Osman Avcı, **Dinlediklerim, Öğrendiklerim, Söylediklerim ve Yaptıklarım**, Nurol Matbaacılık, Ankara, 2005, S164.

²³Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset (27 Mayıs- 12 Mart)**, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 181-182.

değişikliğinin parlamento ve seçimle gerçekleştirilebileceğinden ümidini kesen bu çevreler “*demokrasi dışı yolların denenebileceğini ve denenmesi gerektiğini savunmaya*”²⁴ başlamışlardır.

Bunun sonucu olarak 1969 Seçimleri öncesi üniversitelerdeki boykotlar ve işgaller ABD ve NATO karşıtı eylemlere dönüşmüştür²⁵. Bu süreçte sosyalist gruplar ABD 6. Filo’sunun Türkiye ziyareti üzerinden ülkede kendilerine dönük bir kamuoyu oluşturma çabası içerisine girmiştir. Sağ kesim ise bunların ülkeyi SSCB’nin uydusu haline getireceği, bu nedenle ABD dostluğunun desteklenmesi gerektiğini söylemiş ve sosyalist grupların her eylemine karşı reaksiyon vermiştir. Bu eylemler sırasında yaşanan “*Kanlı Pazar*”²⁶ hadisesi; sosyalist gruplar içerisinde kırılma doğurmuş ve olay sonrası devrimin ancak silahlı mücadele ile kazanılabileceğini savunan anlayışın ağırlık kazanmasına sebep olmuştur²⁷.

1969 seçimleri sonrası yaşanan iki olay askerlerin Demirel iktidarından ümitlerini kesmelerine sebep olmuştur. Bu olayların ilki Devrimci İşçi Sendikaları (DİSK)’nın öncülük ettiği 15-16 Haziran 1971 tarihlerinde gerçekleşen İstanbul-Kocaeli arası işçi yürüyüşüdür. Yaklaşık 40 bin işçinin katıldığı genel grev yürüyüşünde çıkan olaylar sırasında 1’i polis olmak üzere 4 vatandaş ölmüş, 87 vatandaş da yaralanmıştır²⁸. İçişleri Bakanı Menteşoğlu’nun, Meclis kürsüsünden “*Bir isyan, bir ayaklanma*”

²⁴Hasan Cemal, **Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım**, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s.158.

²⁵Cumhurbaşkanı Sunay, olayları sosyal ve ekonomik sebeplere bağlarken Başbakan Demirel, güvenlik güçlerinin iktidara yardımcı olmamasına bağlamıştır. CHP lideri İnönü ise ülkedeki durumun sorumlusu olarak zayıf bir yönetim sergileyen AP’ni işaret etmiştir. Hilal Karavar Öz, “Dönemin Ulusal Türk Basınının 12 Mart Muhtırasına Bakışı”, **History Studies.**, Sayı: 10/6, September 2018, s. 81.

²⁶Mustafa Eren, **Kanlı Pazar**, Kalkedon Yay., İstanbul, 2012, s. 225-238.; Alpay Kabacalı, **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1992, s. 222-225.; Harun Karadeniz, **Olaylı Yıllar ve Gençlik**, Literatür Yay. İstanbul, 2015, s. 134-141.; Sefa Salih Aydemir, “12 Mart 1971 Asker Muhtırasına Giden Süreçte Üniversite Olayları”, **Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 5, Temmuz 2014, s.44.

²⁷Bu görüş doğrultusunda, Deniz Gezmiş ve çevresi; Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO)’nu, İbrahim Kaypakkaya ve çevresi; Türkiye Komünist Partisi- Marksist, Leninist (TKP-ML), Mahir Çayan ve çevresi; Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKP-C)’ni kurarak devletin güvenlik güçleriyle silahlı çatışmalara girmişlerdir.

²⁸**Milliyet**, 17 Haziran 1971.

şeklinde açıkladığı olayları bastırmak için Demirel Hükümeti başta İstanbul ve Kocaeli olmak üzere Ankara, Sakarya ve Zonguldak’ta 1 ay süreli sıkıyönetim ilan etmiştir²⁹. Olayların ikincisi ise 5 Mart 1971’de Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO)’nun Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde güvenlik güçleriyle girdiği çatışmadır. Olayların bastırılması sonrası ODTÜ’de arama yapan güvenlik güçlerinin eline tamamı ordu yapımı silahlar, parka ve postallar geçmişti. Burada ele geçirilenler Cumhurbaşkanı Sunay’a “*Sokağa dur diyemiyoruz. Çünkü bir yerden cüret alıyor.*” diyen Başbakan Demirel’i haklı çıkarıyordu. Bütün bunlar sivil-asker işbirliği ile gerçekleştirilmek istenen bir darbenin hazırlık çalışmalarıydı. Burada Başbakan Demirel’in içine düştüğü yönetme zafiyetinin önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür.

1.3. Yön- Devrim Hareketi ve 9 Mart Darbe Girişimi

Türkiye’de Sosyalist sol düşünce 1960’lı yıllar boyunca 1961 Anayasasının sağladığı görece özgürlükçü ortamda kendini ifade etme fırsatı bulmuştur. Bu dönemde TİP³⁰ bu düşüncenin siyasal partisi olurken, Yön ve Devrim dergileri³¹ de yazılı basındaki merkezi olmuştur.

1961 seçimleri öncesi bir grup sendikacı tarafından kurulan TİP, ideolojik olarak Marksizm’i benimsemiş, Toplumsal olarak da işçi sınıfını esas almıştır. Amacını, Türkiye’de tam bağımsızlıkçı, demokratik bir sosyalizm kurmak olarak açıklayan parti stratejisini ise siyasal mücadeleye halkı olabildiğince katarak yasal yoldan, yani seçim kazanarak iktidara gelmek şeklinde belirlemiştir.

Doğan Avcıoğlu ve çevresi bu dönemde haftalık olarak çıkardığı Yön ve Devrim dergilerinde ülkede işçi sınıfının azlığından hareket ederek seçim kazanma yoluyla iktidara gelme fırsatının olmadığını, dolayısıyla

²⁹Tercüman, 17 Haziran 1971.; 15-16 Haziran olaylarından sonra ilan edilen sıkıyönetim, üç ay sürmüştü ve 16 Eylül 1971 tarihinde kaldırılmıştır. Cumhuriyet, 17 Eylül 1971.

³⁰ Muhtıra döneminde TİP Anayasa Mahkemesi tarafından 20 Mayıs 1971 de Türkiye Cumhuriyeti’nde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünü bozduğu gerekçesiyle kapatılmıştır. Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasal Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 325-326.

³¹ Yön ve Devrim dergileri hakkında detaylı bilgi için bkz.; Hikmet Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.; Atıl Cem Çiçek, **Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967)**, Tezkire Yay., İstanbul, 2016.; Gökhan Atılğan, **Yön-Devrim Hareketi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

sosyalistlerle toplum içindeki güçlü gruplardan biri olan askerlerin birlikteliğini içeren kısa yolun takip edilmesini savunmuştur. Ayrıca Avcıoğlu söz konusu dergilere ek olarak “*Türkiye’nin Düzeni*”³² isimli kitabı ile de 27 Mayıs’tan sonra, yapılan darbenin amaçlarına ulaşmadığını düşünen asker ve sivil çevrelerle işbirliği içerisinde fikri hazırlığı yapılmış bir darbe arayışı içinde olmuştur. Bu dönemde darbe çalışmalarının bir başka önemli ismi Mihri Belli olmuştur. Devrimin yolu konusunda Belli, Öğrencilerin açtığı yoldan subaylara devrimin devredilmesini savunmuştur. Ona göre Milli Demokratik Devrimciler, “*Milli*” ve “*Demokratik*” güçlerle işbirliği yaparak ABD emperyalizmine karşı milli devrimi ve feodaliteye karşı demokratik devrimleri peş peşe gerçekleştirecekti³³.

9 Mart’a giden süreçte darbe arayışı içerisinde olan üç grup vardı. Bunların ilki Yön-Devrim çevresini meydana getiren sivillerden oluşmaktaydı. Bunlar Doğan Avcıoğlu, Mihri Belli, İlhan Selçuk, Hasan Cemal, Uluç Gürkan, Mümtaz Soysal, İlhami Soysal vd. idi. Ayrıca bu sivil kola Akademisyenler, Dev-Genç, Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO), Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKPC), Türkiye İhtilalci Köylü Kurtuluş Ordusu (TİKKO) gibi silahlı teşkilatlar da dahildir. İkinci grup 27 Mayıs darbecilerinden oluşan Milli Birlik Komitesi üyesi isimlerdi. Bunlar Cemal Madanoğlu, Numan Esin, Orhan Kabibay, Mucip Ataklı, Sezai Orkunt, İrfan Solmazer vd. idi. Üçüncü ve en önemli grup ise 27 Mayıs’tan itibaren ordu içinde rütbe alan komutanlardan oluşmaktaydı. Bunlar Faruk Gürler, Muhsin Batur, Celil Gürkan, Adnan Kaptan, Adnan Arabacıoğlu, Talat Turan, Fahrettin Tezel, İbrahim Artuç, Orhan Seyfi Güven, Cemalettin Korkut vd. idi³⁴.

Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Batur’un bilgisi dahilinde Celil Gürkan³⁵, Avcıoğlu ve Madanoğlu ile farklı zamanlarda yaptığı darbe

³² “*Türkiye’nin Düzeni*” isimli eserin Profesörler Kurulu tarafından yazıldığı ve Doğan Avcıoğlu adıyla piyasaya çıkarıldığı iddiası için bkz.; Nusret Kirişçioğlu, **12 Mart**, Baha Matbaası, İstanbul, 1973, s. 234.

³³ Ömer Laçiner, “**12 Mart Üzerine**”, Birikim, Sayı: 8 (Ekim 1975), s.14.

³⁴ Rasim Cinişli, **Bir Devrim Hafızası**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017, s. 325; Nusret Kirişçioğlu, **a.g.e**, s.215-218.

³⁵ Muhtıra sonrası ordu ile ilişkisi kesilen Gürkan anılarında 12 Mart öncesi dönemde, müdahale amacıyla yaptıkları çalışmaların bir cunta faaliyeti olmayıp emir-komuta zinciri

toplantılarında darbe sonrasında kurulacak hükümeti, Devrim Meclisinde kimlerin yer alacağını, Devrim Konseyi’nin nasıl çalışacağını belirlemişlerdi. Buna göre Selim Bey rumuzlu Faruk Gürler Cumhurbaşkanlığına, Yavuz Bey rumuzlu Muhsin Batur Başbakanlığa, Nuri Bey rumuzlu Celil Gürkan Başbakan Yardımcılığına, Erci Bey rumuzlu Korgeneral Atıf Erçikan ise Genelkurmay Başkanlığına getirilecekti³⁶.

9 Mart’a gelindiğinde Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Gürler ve Batur’a darbe hazırlığından haberi olduğunu söyleyerek³⁷ Başbakan Demirel’in, yumuşak bir müdahale ile çekilmesi karşılığında emirleri altındaki sosyalist sol düşünceli subayları tasfiye etmelerini onlardan istemiştir. Bu şekilde Tağmaç’ın ön almasıyla darbenin yönü değişmişti. 9 Mart’ta darbe gerçekleşseydi darbenin en önemli adamları olacak olan Orgeneraller Gürler ve Batur, bu sefer o darbeye karşı yapılan 12 Mart Muhtırası’nı verenlerin arasında yer alacaklardı. Aslında cunta yapılanmasının asker kanadı ülkedeki kötü yönetim sebebiyle bu işe soyunurken, sivil cenahtakiler “Sol” bir darbe hevesi içerisindeydiler. Bu durum Gürler ve Batur’un sivil kanatta etkinlik kazanan sol eğilime karşı tedirginlik duymaları ve darbe sonrasında istenmeyen bir duruma düşebilecekleri endişesini doğurmuş ve tüm hazırlığı yapılan darbenin seyrinin değişmesine sebep olmuştur.

Batur o günkü durumu anılarında darbe için her şeyin hazır olduğu ve sadece düğmeye basılmasının kaldığı, ancak Gürler’in son anda vazgeçerek herhangi bir darbe girişiminde bulunulmaması ve Genişletilmiş Komuta Konseyi’nin beklenilmesi gerektiğini söylediğini yazmaktadır³⁸. 10 Mart 1971 tarihinde toplanan Genişletilmiş Komuta Konseyinde müdahalenin şekli görüşülmüştü. Buna göre, komutanların genel eğilimi müdahalenin doğrudan olması yerine Demirel hükümetine

içerisinde yerine getirilen görevler olduğunu söylemektedir. Celil Gürkan, **12 Mart’a Beş Kala**, Tekin Kitabevi, 1986, s.140.

³⁶Muhsin Batur, **Anılar ve Görüşler**, Milliyet Yay., İstanbul, 1985, s. 233.

³⁷Cuntacılar MİT elemanı Mahir Kaynak tarafından deşifre edilmiştir. Kaynak’a göre, Cuntacılar, Ülkede Baas tipi bir rejim kurma ayrıca asker ve sivillerden oluşan sol ideolojiye sahip bir siyasi parti eliyle ülkeyi militarist yönetmeyi amaçlamışlardı. Mahir Kaynak, **Darbeli Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 61-63.

⁴⁰ Muhsin Batur, **a.g.e**, s. 279.

bir muhtıra verilmesi şeklinde belirmişti. Bunun üzerine 11 Mart 1971 tarihinde, Genelkurmay Başkanı Tağmaç liderliğinde bir toplantı daha düzenlenmiş ve muhtıra metni kaleme alınmıştır.

2. 12 Mart Muhtırası ve Tepkiler

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç ve üç kuvvet komutanının imzalarını taşıyan muhtıra metni, 12 Mart 1971 tarihinde Cumhurbaşkanı ile Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu Başkanlıklarına ulaştırıldıktan sonra tüm ülkeye duyurulmak için TRT’ye götürülmüş ve saat 13.00’te Türkiye radyolarından okunmuştur³⁹.

Muhtıra metni incelendiğinde askerlerin iki tespit yaptığı görülmektedir: Bunlardan birincisi, ülkeyi siyasi, sosyal ve ekonomik kargaşaya sürükleyen Demirel hükümeti ile Meclislerin tutum, görüş ve icraatları idi. İkincisi ise ülkenin içinde bulunduğu durumdan çıkabilmesi için demokratik kurallar içinde partiler üstü bir anlayışla inandırıcı bir hükümetin kurulması gerekmektedir. Kurulacak yeni hükümetin ülkedeki anarşik durumu giderecek, Anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve devrim kanunlarını uygulayacak nitelikte olması gerekmektedir. Muhtıra metninde, bunların dikkate alınmaması hâlinde askerler ülkenin yönetimini doğrudan ele alacakları uyarısında bulunmuşlardı⁴⁰. Koçaş’a göre de 12 Muhtırasının verilisinde üç amaç

³⁹Muhtırada vurgulanan noktalar şunlardır:

1. Parlamento ve hükümet süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk’ün bize hedef gösterdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.

2. Türk Milleti’nin ve onun sinesinden çıkan Türk Silahlı Kuvvetleri’nin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partiler üstü bir anlayışla meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarının uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kuralar içinde teşkili zaruri görülmektedir.

3. Bu husus süratle tahakkuk ettiremediği takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri, kanunların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karardır.

Bilgilerinize...; **Cumhuriyet**, 13 Mart 1971.

⁴⁰Cemal Fedayi, “Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi (1971-1980), **Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi**, (Ed. Adem Çaylak vd.), Savaş Yayınevi, Ankara, 2012, s. 493.; Erik Jan Zürcher, **Modern Türkiye’nin Tarihi**,

vardı. Bunlardan birincisi Anarşiyi önlemek, ikincisi milli çıkarlara uygun bir dış politika izlemek, üçüncüsü de 1961 Anayasasının öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele almak ve devrim kanunlarını uygulamaktı⁴¹.

Diğer taraftan muhtıra ile Türk siyasetinin temel bir zaafi ortaya çıkmıştır. Siyasi partilerin hiç birisi prensip olarak da olsa, demokrasiye karşı yapılan bu açık müdahaleye karşı çıkmamış ve Meclisin açık olmasıyla yetinmiştir. Bu noktada örneğin AP’den ayrılanlarca kurulan Demokratik Parti, gelişmeleri “*Asıl olan Atatürk’ün açtığı bir Meclis’in millet adına yüklendiği kutsal görevine devam etmesidir. Hükümetler daima değişebilir*”⁴² sözleriyle olumlamaş, Demokratik Parti Denizli Milletvekili Hasan Korkmazcan ve Aydın Milletvekili Yüksel Menderes de “*Meclis böyle bir yazıya muhatap değildir.*”⁴³ tarzında muhatabın Başbakan Demirel olduğunu ifade etmişlerdir. Cumhuriyet Senatosu Başkanı AP’li Arıburun ise muhtırayı senatoda okuttuktan sonra “*Cumhuriyet Senatosu’nun muhtıradaki bahse konu olan ithamlarla bir ilgisinin olmadığı*”⁴⁴ açıklamasında bulunmuştur.

Muhtıra ile istifası istenen Başbakan Demirel, Cumhurbaşkanı Sunay’a hükümetin istifa ettiğini belirten mektubu Başbakanlık Müsteşar Muavini Muslih Fer aracılığıyla ulaştırmıştır⁴⁵. Mektubunda Demirel “*Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları tarafından zati devletinize, Cumhuriyet Senatosu Başkanlığı’na ve Millet Meclisi Başkanlığı’na tevdi edilip bugün saat 13.00’te TRT’den Türk kamuoyuna duyurulan muhtırayla anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak*

İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 273; Feroz Ahmad, a.g.e, s. 354-355.; Nusret Kirişcioğlu, a.g.e, s.1.

⁴¹Sadi Koçuş, **12 Mart Anıları**, Cem-May Dağıtım, İstanbul, 1978, s. 680.

⁴²**Milliyet**, 15 Mart 1971.

⁴³**Tercüman**, 13 Mart 1971.

⁴⁴**Cumhuriyet**, 14 Mart 1971.

⁴⁵Cüneyt Arcayürek, **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi (1965-1971)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 366.; Refiğ’e göre Süleyman Demirel liderliğindeki AP hükümetinin engellemekte başarısız olduğu sol anarşik eylemler karşı yapılmıştır. Şengül Kılış Hristidis, **Sinemada Ulusal Tavrı “Halit Refiğ Kitabı”**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2007, s. 202.; Askerler, verdikleri muhtıra sonrası Demirel’in istifa yolu ile gösterdiği anlayıştan duydukları memnuniyeti kamuoyuna duyurmuşlardır. **Milliyet**, 15 Mart 1971.

mümkün değildir. Bu durum muvacehesinde hükümetin istifasını saygıyla arz ederim”⁴⁶ sözlerine yer vermiştir. İstifa mektubunda Demirel’in “*Muhtıra ile anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir.*” şeklinde muhtıracılara dönük itham dili kullandığı görülmektedir.

Muhtıranın muhatabı olan Demirel hükümetinin istifasının kabul edildiği ve yeni hükümet kuruluncaya kadar mevcut Demirel hükümetinin göreve devam edeceğine dair Cumhurbaşkanlığı tezkiresi 15 Mart 1971 tarihinde mecliste okunmuştur⁴⁷. Bundan sonraki süreçte yeni hükümet kuruluncaya kadar göreve devam eden Demirel’e muhtıracılar sosyalist bir darbe hazırlığı içinde oldukları şüphesini taşıdıkları 5 general/amiral ve 8 albayın dahil olduğu yaklaşık kırk askerin ordu ile ilişkisini kestirerek asker içindeki tasfiye işlemini tamamlamışlardır⁴⁸.

Cumhurbaşkanı Sunay muhtıranın istediği doğrultuda bir hükümetin kurulması noktasında siyasi parti liderlerini 14 Mart’ta Çankaya Köşkünde toplayarak hem onların görüşlerini almış hem de kendi beklentilerini dile getirmiştir. Bu görüşmede muhtıranın muhatabı olan Demirel, partiler üstü hükümetin dışında kalacaklarını dile getirmiş, ancak ilerleyen süreçte Sunay’a kurulacak partiler üstü hükümette yer alabileceklerini belirtmiştir. Demirel’in kısa süre içinde fikir değişikliğini kendisini süreç dışında bırakmama, gelişmeleri kontrolünde tutma ve muhtıracıların rolünü manipüle etme olarak açıklamak mümkündür⁴⁹. Görüşmede diğer siyasi aktörlerin teklifleri ise çeşitlilik göstermiştir. Bu noktada CHP, acilen bir hükümet kurulması; TİP zaman geçirilmeden erken seçime gidilmesi, YTP bütün partilerin katılacağı bir koalisyon hükümeti oluşturulması bu olmazsa AP-CHP koalisyon

⁴⁶ **Cumhuriyet**, 13 Mart 1971.; Cumhurbaşkanı Sunay Demirel’den yeni hükümet kuruluncaya kadar Başbakanlık görevine devam etmesini istemiştir. **Tercüman**, 13 Mart 1971.; Füzuran Tekil, **Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel**, Göktürk Yay., İstanbul, 1978, s. 208-209.

⁴⁷ **Tercüman**, 16 Mart 1971

⁴⁸ Kemal Karpat, **Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)**, Timaş Yay., İstanbul, 2012, s. 203.; Hikmet Özdemir, “Siyasal Tarih (1960-1980), **Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, Cilt: 4, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 227.

⁴⁹ Demirel sürece dönük yaklaşımını “*TBMM’ni açık tutmak ve bunalım içinde bu zemini kullanmak ilk düşündüğümüz çarae olmuştur. Bunda da başarılı olduk.*” şeklinde ifade etmiştir. Hüseyin Demirel, **12 Mart’ın İçyüzü**, Yeni Asya Yay., İstanbul, 1977, s. 264.

hükümetinin kurulması; TBP Atatürkçü ve devrimci bir hükümet kurularak en kısa sürede seçime gidilmesi, MHP, milliyetçi bir hükümetin kurulması; Demokratik Parti ise TBMM üyesi birinin başkanlığında hükümetin kurulması teklifinde bulunmuştur⁵⁰.

Diğer taraftan 12 Mart muhtırasına karşı siyasi partilerin, sivil toplum örgütlerinin ve aydınların tepkileri çok farklılık göstermiştir. Muhtıranın verilmesinden sonra sosyalist bir darbe beklentisi içerisinde olan sosyalist gruplar/aydınlar Demirel hükümetinin devrilip yerine sosyalist eğilimli bir hükümetin kurulacağı hayaline kapılarak muhtırayı desteklemişlerdir⁵¹. Başta Dev-Genç ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) olmak üzere Devrimci Avukatlar Derneği, Mimarlar Odası, ODTÜ Mezunlar Cemiyeti, Sosyal Demokratlar Derneği ve Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) yayınladıkları bildirimlerle muhtırayı desteklediklerini açıklamışlardır⁵². Bunun üzerine Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyiceoğlu, personeline yayınladığı mesajında 12 Mart’ın herhangi bir parti veya sosyal sınıfın ideolojilerini tasvip ya da tahrik için hazırlanmadığını dile getirmiştir.⁵³ Aynı şekilde Hava Kuvvetleri Komutanı Batur da, muhtıraya imza koyan komutanların komünizm, bilimsel sosyalizm ve teokratik idare tarzlarına Türkiye’yi götürebilecek fikir ve eylemlere karşı olduklarını açıklamıştır⁵⁴. Siyasi

⁵⁰ Ali Haydar Soysüren, **12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2014, s. 188.

⁵¹Bu noktada örneğin Devrim dergisi “*Ordu Antikemalist Gidişe Dur Dedi*” manşetiyle çıkarken Avcıoğlu “*Teşhis ve Tedavi*” başlıklı yazısında “*cici demokrasinin sonu geldi. (...) Türkiye’imiz cici demokrasi uğruna 25 yıl israf etti, yeter artık.*” diyor Mumcu’da “*Erekseniz Karşı Çıkan*” başlıklı yazısında “*Erkeklerse ordu’nun bildirisine karşı çıksınlar. Evet, CHP, AP, GP ve Demokratik Partililerin, hepsinin bir daha geri dönmek üzere Türk siyasal hayatından atılmalarını. (...) Ordu’yu böyle bir bildiri yayınlamaya zorlayan siyasal koşulları, bugünkü siyasal partiler yaratmışlardır. Bu düzenin sorumluları mutlaka yargılanmalıdır.*” şeklinde muhtırayı sahiplenmişlerdir. **Devrim**, Sayı: 73, 17 Mart 1971.; Ancak kısa süre sonra Ziverbey Köşkinde yaşananlar Türk Soluna darbelerin kimden gelirse/kime karşı yapılırsa desteklenmemesi gerektiğini; çünkü sonuçlarının kestirilemeyeceğini ve bu sebeple demokrasiyi savunmanın vicdani bir sorumluluk olduğunu gösteren önemli ve maalesef acı bir tecrübe olmuştur.

⁵² Sedef Bulut, **Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketlerine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri**, Berikan Yayınevi, 2010, s. 81.

⁵³ **Cumhuriyet**, 20 Mart 1971.

⁵⁴ **Milliyet**, 28 Eylül 1971.

partilerin muhtıraya tepkileri de farklılık göstermiştir. Örneğin; MHP ve Demokratik Parti ülkeyi Marksist bir darbe tehlikesinden kurtardığı için muhtırayı olumlarken, bu süreçte CHP lideri İnönü ise 15 Mart’ta CHP Meclis Grup Toplantısı’nda “*Bir meclise askerî ku’a gibi ‘şunu şöyle bunu böyle yapacaksın’ demeye imkân yoktur. Hükümetin emri altında bulunan komutanların takdir edeceği veya tenkit edeceği ölçüye göre hükümetler kalacak veya kalmayacak. Böyle bir düzen demokratik düzen değildir. Biz demokratik rejim dışında bir rejim kabul etmeyeceğiz.*”⁵⁵ tarzında muhtıraya olan tepkisini dile getirmiştir. Ancak Genelkurmay Başkanı Tağmaç’ın “*(...) Sussun artık. Biz memleketi kurtarmaya çalışıyoruz. En sevdiğimiz insanları harcadık. Bir de karşımıza paşa çıkmasın.*”⁵⁶ şeklinde çıkışı ve MİT Müsteşarı Doğu’nun kendisine yaptığı sunum sonrası İnönü, “*Demokratik istifa*” ve “*Demokratik mekanizma normal olarak işliyor*”⁵⁷ şeklinde muhtırayı olumlamaya başlamıştır.

12 Mart muhtırasının muhatabı olan Demirel ise yıllar sonra muhtıra üzerine yaptığı değerlendirmede: “*Bu, hukukla, hukukun üstünlüğüyle ve anayasayla bağdaşmaz. Muhtıranın bizatihi kendisi anayasayı ihlaldir. Ama bunu yapan silahlı kuvvetlerin üst komutanları olduğuna, buna bizden başka itiraz edebilecek kimse olmadığına ve cumhurbaşkanı da bizim arkamızda yer almadığına göre, yapacak bir şey yoktu.*”⁵⁸ tarzında konuşarak istifa sebebini kendi seçtiği Cumhurbaşkanı Sunay’ın askerlerle iş birliği yapmasına bağlıyordu. Ancak aynı Demirel garip bir şekilde 1973 yılında gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı seçiminde Faruk Gürler ihtimaline karşı Sunay’ın görev süresini uzatma girişiminde bulunmuş, fakat bu girişim meclisler tarafından reddedilmiştir.

Anayasayı yürürlükten kaldırmaması, meclisleri kapatmaması ve siyasi partileri yasaklamaması gibi gelişmelerden hareketle Özbudun tarafından

⁵⁵ Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, **12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 231.

⁵⁶ Koçaş, a.g.e, s. 42.

⁵⁷ Tanju Cılızoğlu, **Kamil Kırıkoglu İnönü ve Ecevit’i Anlatıyor**, Tarihiçi Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 44.

⁵⁸ Kazım Güleçyüz, **Süleyman Demirel, İslam Demokrasi Laiklik**, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 297

“yarı darbe”⁵⁹ girişimi olarak görülen 12 Mart Muhtırası, Türk kamuoyunda genel olarak iç ve dış sebep olmak üzere tek bir unsurla açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre Kayalı, Kongar, artan sosyalist sol nitelikli şiddet eylemlerini⁶⁰ Altuğ ise Demirel Hükümeti’nin sebep olduğu sosyal adaletsizliklere karşı oluşan toplumsal tepkiyi⁶¹ 12 Mart’ı getiren iç sebep olarak görmüştür. Buna karşılık Cem, Erhan ve Yetkin ise Demirel Hükümeti’nin Türk dış politikasını ABD ekseninden çıkarma girişimine ve haşhaş yasağına bağlı olarak 12 Mart’ı getiren dış sebep olarak görmüştür⁶². Bunlara karşılık Karpat ise alt rütbeli sosyalist sol fikirlere sahip subayların iktidarı ele geçirme tehlikesine karşı üst rütbeli demokrat milliyetçi subayların ön almasını 12 Mart’ı getiren iç sebep olarak görmüştür⁶³. Bize göre ise ABD’nin Türkiye’ye dönük izlediği politikalar muhtıra için bir sebep olmakla birlikte 1960 yıllar boyunca asker ve sivil çevrelerde oluşan cuntacılık faaliyetleri ve 1969 seçimleri sonrası Başbakan Demirel’in içine düştüğü ülkeyi yönetme zafiyeti muhtırayı doğuran asıl sebepler olmuştur.

3. Partiler Demokrasinin İnkarı: Partiler Üstü Hükümet Modeli

12 Mart Muhtırası, Demirel’in siyasi iktidarına son verirken Türkiye’ye yeni bir hükümet tarzı getirmiştir. Bu yeni tarz, partiler üstü hükümet modelidir. Muhtıracılar tarafından belirli bir parti siyasetini yansıtmaması istenen partiler üstü hükümet, aslında Türkiye’de bir geçiş dönemine

⁵⁹ Ergun Özbudun, **Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 30.

⁶⁰ Kurtuluş Kayalı, **a.g.e.**, s. 167.; Emre Kongar, **200’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 174. ; Demirel’in Dışişleri Bakanı Çağlayangil’in “Yepyeni bir Anayasanın birtakım hürriyetlerini, mekanizmasını bilmediği oyuncaklarla oynayan çocuklar gibi dağıtanların doğurduğu ortam karşısında, çaresizliğe çare arayan bir zihniyet içerisinde gelmiştir. 12 Mart” şeklinde değerlendirmesi ise oldukça dikkat çekicidir. İsmail Cem, **Tarih Açısından 12 Mart Nedenleri Yapısı Sonuçları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009, s. 369.

⁶¹ Kurtul Altuğ, **12 Mart ve Nihat Erim Olayı**, Yedigün Yayınları, Ankara, 1973, s. 216. Kurtul Altuğ, **27 Mayıs’tan 12 Mart’a**, Koza Yay., İstanbul, 1976, s. 389-390

⁶² Çetin Yetkin, **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika**, Ümit Yayınları, Ankara, 1995, s. 157.; Çağrı Erhan, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası (1919-1980)**, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yay., İstanbul, 2002, s. 681-715.; İsmail Cem, **a.g.e.**, s. 371.

⁶³ Kemal Karpat, **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.296.

özgü yeni bir rejimin de habercisi olarak düşünülmüştür⁶⁴. Yaklaşık otuz ay sürecek bu olağanüstü dönemde Demirel’in ifadesiyle partiler demokrasisini inkar eden dört partiler üstü hükümet kurulmuştur. Bu hükümetlerin en temel özelliği Cumhurbaşkanı Sunay ve muhtıracıların desteklediği, ancak kısa ömürlü hükümetler olmasıdır. Hükümetlerin amacı Anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele almak ve gerekli değişiklikleri hayata geçirmektir. Ancak tüm çabalara rağmen bu mümkün olmamış ve hükümetler statükoya teslim olarak kendilerinden bekleneni yerine getirememişlerdir. Bu dönemde kurulan hükümetler: Birinci Erim Hükümeti (26 Mart 1971- 7 Aralık 1971), İkinci Erim Hükümeti (11 Aralık 1971- 17 Nisan 1972), Ferit Melen Hükümeti (22 Mayıs 1972- 10 Nisan 1973) ve Naim Talu Hükümeti (15 Nisan 1973- 16 Aralık 1973).

Demirel’in istifası sonrası yeni hükümeti kuracak isimler arasında Cumhuriyet Senatosu’ndaki bağımsızlardan Suat Hayri Ürgüplü, Mehmet İzmen ve Ragıp Üner ile Cumhurbaşkanı Sunay’ın genel sekreteri Cihat Alpan’ın isimleri⁶⁵ dile getirilmiştir. Ancak kısa süre içerisinde Cumhurbaşkanı Sunay ve askerlerin ülkeyi yönetme konusunda tercihlerini CHP’den yana kullanmaları üzerine, otuz yıllık CHP’li Nihat Erim partisinden istifa ettirilmiştir, sonrasında Sunay tarafından “*Tarafsız Başbakan*” olarak hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir⁶⁶. Ahmad’a göre bu süreçte Erim ismini öne çıkaran şey onun hem AP hem de CHP

⁶⁴Ali Gevgili, **Türkiye’de 1971 Rejimi**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 236.

⁶⁵Orhan Tokatlı, **Kayıbolan Yıllar (1961-1973)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2000, s. 463.; Muhtıra sonrası askerler ülkenin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik kaos halinden çıkış için AP-CHP Koalisyonu kurulması çabasına girmişlerdir. İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, Cilt: 2, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1211.

⁶⁶Metin Toker, **İsmet Paşa’nın Son Yılları (1965-1973)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 233.; “*Yeni Bakanlar Kurulunun, Anayasa’nın 102. maddesine göre siyasi partilerimizin iştiraki ile teşkili için, Kocaeli Milletvekili (Bağımsız) Prof. Dr. Nihat Erim’i Başbakan olarak görevlendirdim. Partiler Üstü bir anlayış ve cari durumun şartlarına uygun bir tutumla çalışmasını istediğim yeni Bakanlar Kurulunun Prof. Dr Nihat Erim tarafından teşkiline bir şart ileri sürmeden partinizin iştiraki ve güven oyuna mazhar kılınmak suretiyle Anayasa gerekleri çerçevesinde yapılacak yürütme görevlerinin de partimizce desteklenmesini rica ederim.*” **Cumhuriyet**, 20 Mart 1971.

tarafından kabul edilebilir bir isim olması, ek olarak da askerlerle iş birliği yapmaya açık olmasıydı⁶⁷.

Diğer taraftan Erim’in, otuz yıllık CHP kimliği taşıması nedeniyle kamuoyunda yeni kurulacak hükümette CHP’li isimlerin çoğunlukta bulunacağı şeklindeki yaygın düşünceye rağmen, hükümet üyelerinin büyük çoğunluğu parlamento dışı isimlerden oluşmuş, bu nedenle de bu hükümete “*Teknokratlar*” nitelemesi yakıştırılmıştır. Nihayet 26 Mart’ta Cumhurbaşkanı Sunay tarafından onaylanan Erim hükümet listesinde başbakan yardımcılıklarını Atilla Karaosmanoğlu ile Sadi Koçaş üstlenmiş, ayrıca AP’den 6, CHP’den 4, Meclis dışından 11, MGP ve MBK’den birer, bağımsızlardan ise 4 isme yer verilmiştir⁶⁸.

7 Nisan 1971 tarihinde Erim Hükümeti AP, CHP ve MGP gruplarının verdiği 321 “*Evet*” oyuyla meclisten güvenoyu alarak görevine başlamıştır⁶⁹. Erim, görev teslimi için Demirel’e Başbakanlıkta buluşmayı teklif etmiş ancak Demirel’den “*Lüzum yok, ben kimseden devralmadım, Nihat Bey’de gitsin yerine otursun.*”⁷⁰ cevabı almıştır. Burada 1969 seçimlerinde yaklaşık % 47 oy alan Demirel’in millet iradesinin tarafsız Başbakan uygulamasıyla çiğnenmesine tepki gösterdiğini söylemek mümkündür.

Nihat Erim, Başbakan olarak düzenlediği ilk toplantıda “*Reform Hükümeti/Beyin Takımı*” nitelemesi kullandığı hükümetinin başlıca görevinin anayasanın öngördüğü reformları yapmak olduğunu dile getirmiştir. Muhtıranın da gerekçesini oluşturan reformlar Erim

⁶⁷Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s. 166.; İpekçiye göre uluslararası camiada tanınıyor olması, diğer partilerle arasında belli bir mesafe bulunması, İngilizce ve Fransızcaya hakim olması bu dönemde askerler nazarında Nihat Erim ismini öne çıkartmıştır. **Milliyet**, 19 Mart 1971.

⁶⁸**Tercüman**, 27 Mart 1971.; Ertuğrul Alatlı, **Müdahale**, Alfa Yay., İstanbul, 2002, s. 23.

⁶⁹**Cumhuriyet**, 8 Nisan 1971.; Hükümetinin meclisten güven oyu alması üzerine yaptığı kısa teşekkür konuşmasında Erim, 1961 yılından beri hiçbir Hükümetin bu kadar oy alamadığını belirtmiştir. Nihat Erim, **Günlükler (1925-1979)**, Cilt: 2, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, s. 968.; Demokratik Parti gerek Erim’in kendisi gerekse parlamento dışı isimlerin hükümet listesinde aldığı ağırlık nedeniyle Erim Hükümeti’ne güvensizlik oyu vermiştir. **Milliyet**, 8 Nisan 1971.

⁷⁰**Tercüman**, 8 Nisan 1971.; Ancak Demirel Hükümetlerinde Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Çağlayan’ın “*Başbakanlığa seçilişiniz tercihlerin en iyisidir. Başarı dileklerimin kabulünü rica ederim.*” tarzındaki telgrafı oldukça anlamlıdır. Kurtul Altuğ, **a.g.e.**, s. 27.

tarafından eğitim, enerji ve tabii kaynaklar, hukuk ve adalet, toprak ile yönetim başlıklarıyla dile getirilmiştir⁷¹. Ancak ülkede yaşanan buhran hali kısa süre içerisinde Erim hükümetinin önceliklerini değiştirmiştir. Hükümet yükselen anarşiyi bitirmek için askerlerden gelen telkinler doğrultusunda güvenlikçi politikaları uygulamaya sokmuştur. Bu noktada Erim Hükümeti öncelikli olarak İsrail Başkonsolosu Elrom’un sosyalist sol örgütler tarafından kaçırılması üzerine Balyoz Harekatını⁷² başlatmış, ardından da ilk icraat olarak 27 Nisan 1971 tarihinde başta Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere 11 ilde sıkıyönetim ilan etmiştir⁷³. Sıkıyönetimin ilan edilmesiyle birlikte anayasa gereği artık yönetme yetkisi Hükümette değil, Cumhurbaşkanı Sunay, Genelkurmay Başkanı Tağmaç ve Milli İstihbarat Müsteşarı Doğu’ya geçecekti. Bu üçlü kararları alacak, kararların uygulanması ise Hükümete kalacaktı⁷⁴. Bu durum ise dönemde hükümetin ömrünü belirleyen temel konulardan biri olmuştur. İstanbul ve Ankara sıkıyönetim komutanlıkları ise aralarında Dev-Genç, Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO), Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS, İşsizlik ve Pahalılıkla Mücadele Derneği, Milli Türk Talebe Birliği (MTTB), Mücadele Birliği, Ülkü Ocakları isimli örgüt ve dernekleri kapatmış ayrıca grev, toplantı ve gösteri düzenlenmesini yasaklamıştır⁷⁵.

Bununla birlikte güvenlikçi politikaların dışında bu dönemde sıkı maliye politikalarına yönelen Erim Hükümeti dış politika konularında da Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkileri soğutarak, ABD’ye yönelen bir politika geliştirmiştir. Bu politikanın bir gereği olarak hükümet ilk olarak

⁷¹ **Cumhuriyet**, 8 Nisan 1971.

⁷² **Milliyet**, 24 Nisan 1971

⁷³ **Tercüman**, 27 Nisan 1971. Erim Hükümeti Sıkıyönetim için, “*Laik Cumhuriyete karşı faaliyetleri kontrol etmek, Anarşi olaylarına son vermek, Doğu illerindeki bölücü faaliyetleri durdurmak, Kıbrıs’a olası bir hareket için uygun ortam sağlamak*” şeklinde gerekçelerini kamuoyuna duyurmuştur. **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1971

⁷⁴ Tekin Önal, “12 Mart Muhtırası: Vesayetin Pekişmesi ve Ara Rejim Süreci (12 Mart 1971-14 Ekim 1973),

History Studies, Volume: 8, Issue: 1, Mart 2016, s. 97-98

⁷⁵ **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1971.; Şengül Kılıç Hristidis ve Ersel Ergüz, **İsmail Hakkı Birler’in Anılarında CHP’li Yıllar (1946-1992)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2010, s. 221

30 Haziran 1971 tarihinde ülke genelinde haşhaş ekimini yasaklamış⁷⁶ buna ek olarak ülkenin farklı bölgelerinde NATO hava savunma sistemlerinin kurulması için harekete geçmiş, yüksek maliyetine rağmen 40 adet F-4 savaş uçağı alımı için antlaşma imzalamıştır⁷⁷. Ayrıca Çin Halk Cumhuriyetini tanıyarak diplomatik ilişki kurma yoluna gitmiştir⁷⁸. Yine bu dönemde Erim Hükümeti askerlerden gelen telkinlerle güçlü bir devlet otoritesini sağlamak amacıyla 1961 anayasasında iki kez değişikliğe gitmiştir. Bu değişikliklerde temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasına yeni sınırlamalar getirmiştir. Söz konusu değişiklikler sosyalist çevreler tarafından temel insan hak ve hürriyetlerine ciddi bir darbe vurulması olarak görülmesine rağmen, başta askerler ve AP olmak üzere sağ partiler tarafından desteklenmiştir⁷⁹.

Erim Hükümetine güvenoyu ve bakan verse de bu dönemde 12 Mart öncesi sürekli şikayet ettiği anayasada istediği yönden değişiklikler yapılırsa da Demirel yaptığı hamlelerle kısa sürede hükümeti çalışamaz hale getirmiştir. Öyle ki Demirel hükümette görev alan bakanlarını çekme kararı alarak Erim Hükümeti’ni çalışamaz hâle getirmiş ve hükümetin geleceğini tartışmaya açmıştır⁸⁰. Bu gelişme üzerine Cumhurbaşkanı Sunay ve muhtıracılar daha altı ay önce iktidardan uzaklaştırdıkları Demirel’i bakanlarını hükümetten çekmemesi için ikna etmeye çalışmışlardır.⁸¹ Nihayet kriz Demirel’in Erim Hükümeti’nin devamlılığı için muhtıra öncesi AP Hükümeti’nin Maliye Bakanı Erez’i Başbakan

⁷⁶Haşhaş ekim yasağı ile ilgili olarak Erim Hükümet Programında “*Dünya gençliği için afet halini almış olan afyon kaçakçılığı konusuna eğileceğini, afyon üreticilerine daha iyi bir geçim kaynağı sağlanacağı*” sözünü vermiştir. **Milliyet**, 3 Nisan 1971. Erim Hükümetinin Başbakan Yardımcısı Koçuş, anılarında haşhaş ekimi yasağının ABD ile hiçbir ilgisinin olmadığını, Başbakan Erim’in haşhaş ekim bölgelerine ABD aracılığıyla sanayi tesisleri kurduğunu planladığını söylemektedir. Sadi Koçuş, **a.g.e.**, s. 148.; Türkiye’de haşhaş ekiminin 1971 yılı sonbaharından geçerli olmak üzere tamamen yasaklandığını Erim Hükümeti 29 Haziran 1971 tarihli Bakanlar Kurulu sonrası kamuoyuna duyurmuştur. **Cumhuriyet**, 30 Haziran 1971

⁷⁷Murat Özata, **a.g.e.**, s. 709.

⁷⁸Suavi Aydın ve Yüksel Taşkın, **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 221.

⁷⁹Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yay., İstanbul, 1997, s. 77.

⁸⁰**Cumhuriyet**, 27 Ekim 1971.

⁸¹Jacob Landau, **Türkiye’de Aşırı Akımlar-1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Gelişmeler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1978, s. 344.

Yardımcılığı’na getirilmesi isteğinin kabul edilmesiyle aşılmıştır⁸². Ancak bu gelişme de kabinenin reformcu kanadının topluca istifasını doğurmuştur⁸³. Reformcuların istifası sonrası Erim, yaklaşık dokuz ay önce büyük umutlarla yola çıkan hükümetin istifasını Cumhurbaşkanı Sunay’a sunmuş, ancak aynı gün Sunay yeni hükümeti kurma görevini tekrar Erim’e vermiştir⁸⁴.

Başbakan Erim tarafından 11 Aralık 1971’de ilan edilen yeni hükümet listesi AP’den 7, CHP’den 4, MGP ve MBK’dan birer, Senatodan 3 ve parlamento dışı 10 isimden oluşmuş ve Cumhurbaşkanı Sunay’ın onayından sonra 22 Aralık’ta meclisten 301 “*Evet*” oyuyla güvenoyu almıştır⁸⁵.

Dokuz aylık birinci hükümet döneminden hareketle Erim ikinci hükümet döneminde reformları Meclis’e dikte ettirerek değil, onun desteğini alarak gerçekleştirme stratejisini izlemiştir. Erim stratejisinin ilk adımında yeni hükümetin beyin takımı ve reformcu nitelik taşımadığının işaretlerini programında vermiştir. Örneğin; demokrasiye dönüşü, özel sektörün korunmasını, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesini, madenlerin millileştirilmesinden vazgeçilmesini ve NATO sistemi içerisinde kalınmasını içeren ifadelerle programda yer verilmiştir⁸⁶. Stratejisinin ikinci adımında anayasanın öngördüğü reformları gerçekleştirmeyi hedeflemesine rağmen yeni hükümette reformcu olarak bilinen hiç bir isme yer vermemiştir. Ancak kısa süre içerisinde Cumhurbaşkanı Sunay ve askerlerin önceliğin asayişin sağlanmasına verilmesini istemeleri Erim’i sıkıyönetimi uzatmaya, ayrıca Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM)’nin kurulması ve 1973 genel seçimlerine kadar hükümete ülkeyi kanun hükmünde kararname (KHK)’ler ile yönetme yetkisinin verilmesini istemeye yöneltmiştir. Bu istekleri meclisteki siyasi partiler tarafından meclisin üstünde bir güç oluşturulacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. Her iki Erim Hükümeti’ne parlamentoya dayanmadığı gerekçesiyle ret oyu veren Demokratik Parti

⁸²Cumhuriyet, 6 Kasım 1971.

⁸³Milliyet, 6 Aralık 1971.

⁸⁴Tercüman, 8 Aralık 1971.

⁸⁵Milliyet, 28 Aralık 1971.

⁸⁶Cumhuriyet, 18 Aralık 1971.

tarafından 10 Nisan 1972’de Erim Hükümeti hakkında gensoru önergesi verilmesi bardağı taşırması ve Erim’in 16 Nisan’da Cumhurbaşkanı Sunay’a istifasını verme sonucunu doğurmuştur⁸⁷.

Muhtıra döneminde kurduğu iki hükümet sırasında Başbakan Erim’i üç sebep başarısızlığa götürmüştür. Bunların ilki hükümete üye veren AP, CHP ve MGP’nin özellikle de AP’nin hükümetin yaptığı eylemlerin siyasi sorumluluğunu üstlenmemesi, ikincisi hükümetin radikal reformcular ile reform karşıtlarını bünyesinde taşıması, üçüncüsü ise silahlı sosyalist grupların eylemleri sonucu hükümetin önceliği güvenliğin sağlanmasına vermiş olmasıdır. Coşkun’a göre bütün bunlardan hareketle Erim’in kısa bir sürede istifa noktasına gelmesi 12 Mart’ın askerlerin arzuladığı sonuçları doğurmadığının açık bir göstergesidir⁸⁸.

Erim’in ikinci kez istifa etmesi sonrası Cumhurbaşkanı Sunay her iki Erim Hükümeti’nde Millî Savunma Bakanlığı görevini üstlenmiş Ferit Melen’den Başbakanlığa vekalet etmesini isterken, siyasi parti liderlerinden Başbakanlık için isim istemiştir. Bu sürecin sonunda ortaya en güçlü isim olarak Kontenjan Senatörü Suat Hayri Ürgüplünün ismi çıkmıştır⁸⁹. Bunun üzerine 29 Nisan 1972’de Cumhurbaşkanı Sunay tamamıyla “*Atatürkçü bir hükümet kuracağımı*” ifade eden Ürgüplü’ye yeni hükümeti kurma görevini vermiştir⁹⁰. 14 Mayıs’ta Ürgüplü tarafından açıklanan hükümet listesi 12 Mart döneminde kendisinden önce kurulan Nihat Erim Hükümetleri ve kendisinden sonra ortaya çıkan Ferit Melen ve Naim Talu Hükümetlerinin aksine mecliste temsil edilen tüm partileri içeren gerçek bir koalisyon özelliği taşıyordu. Nitekim Ürgüplü, hükümet listesinde AP’ye 9, CHP’ye 5, MGP’ye 2 ve Demokratik Parti’ye 3 bakanlık vermiş, ayrıca 5 isim de teknokratlardan oluşmuştur⁹¹. Ancak bu süreçte Ürgüplünün kurduğu hükümet listesi, askerlerin baskısı sonucu Sunay tarafından “*12 Mart Muhtırasının icaplarına ve cari durumun şartlarına uygun bulunmayarak*

⁸⁷Milliyet, 17 Nisan 1972.

⁸⁸Yasin Coşkun, “12 Mart 1971 Muhtırasının İngiliz Arşiv Belgelerindeki Yansıması”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 9, Sayı: 28, Aralık 2016, s. 299-309.

⁸⁹Tercüman, 28 Nisan 1972.

⁹⁰Cumhuriyet, 30 Nisan 1972.

⁹¹Milliyet, 14 Mayıs 1972.

*reddedilmiş*⁹² ve bu gelişme üzerine Ürgüplü Başbakanlık görevinden istifa etmiştir⁹³.

Bu gelişme üzerine Cumhurbaşkanı Sunay tarafından kendisine 15 Mayıs’ta hükümeti kurma görevi verilen MGP’li Ferit Melen, basına verdiği demecinde kuracağı hükümetin anarşiyi önleyecek, reformları yapacak bir partiler üstü hükümet özelliği taşıyacağını ifade etmiştir⁹⁴. Hükümet listesini oluşturma sürecinde AP, CHP ve MGP gruplarından yeni hükümete üye vereceklerini öğrenen Melen, Demokratik Parti’den “Hayır” cevabı almıştır⁹⁵. Bununla birlikte Melen Hükümeti’ne desteği karşılığında AP’nin hiç bir şartı olmazken CHP ise, reformların yapılmasını ve seçimlerin zamanında gerçekleştirilmesini şart olarak öne sürmüştür⁹⁶. Sonuçta Melen tarafından oluşturulan ve kamuoyuna duyurulan hükümet listesi AP’den 8, CHP’den 5, MGP’den 2, parlamento dışından 9 ve kontenjan senatörü 1 isimden oluşmuştur⁹⁷.

Diğer taraftan Melen Hükümet listesi parlamento dışından bakan olarak atanan isim sayısını 12’den 9’a düşürmesine rağmen, İkinci Erim Hükümeti’nde bakan olarak görev alan 16 ismi de muhafaza etmiştir. Bunlara ek olarak Melen hükümet listesinin dikkat çeken en önemli özelliği kendisine bu görev verilirken partisinden istifa etme şartının koşulmaması, ayrıca hükümetin mali konulara öncelik vereceğini kamuoyuna göstermek için maliye kökenli 6 ismi bakanlık koltuğuna oturtmuş olmasıdır. Bu süreçte AP ve CHP’nin Melen Hükümeti’ne üye vermesinin en temel sebebi genel seçimlerin zamanında yapılması konusuydu. Buna rağmen 27 Mayıs’ta Millet Meclisi’nde Melen tarafından okunan hükümet programında genel seçimler için kesin tarih verilmemiş, ayrıca adalet ve hukuk, eğitim, maliye, maden ve petrol reformları yapıldıktan sonra seçimlerin yapılabileceği ifade edilmişti⁹⁸. Bununla birlikte Melen Hükümeti’nin kendisinden önceki Erim

⁹²Cumhuriyet, 14 Mayıs 1972.

⁹³Tercüman, 15 Mayıs 1972.

⁹⁴Cumhuriyet, 16 Mayıs 1972.

⁹⁵Tercüman, 20 Mayıs, 1972.

⁹⁶Milliyet, 22 Mayıs 1972.

⁹⁷Cumhuriyet, 22 Mayıs 1972.

⁹⁸Milliyet, 30 Mayıs 1972.

Hükümetlerinde olduğu gibi reformcu ve reform karşıtları şeklinde bir zıtlığı taşımasa da gelenekçiler ve liberaller çekişmesini barındırması⁹⁹ ayrıca hükümet programının İkinci Erim Hükümeti programının devamı niteliği taşıması AP, CHP ve Demokratik Parti’nin Melen Hükümeti’ni geçici bir hükümet olarak görmeleri sonucunu doğurmuştur¹⁰⁰. 5 Haziran’da mecliste yapılan güven oylamasında Melen Hükümeti 262 “Evet” oyuyla güvenoyu almıştır. Oylamada AP ve CHP liderleri Melen Hükümeti’ne güvenoyu vermelerine rağmen her iki partiden toplam 119 milletvekili oylamaya katılmamıştır. İki Erim Hükümeti’ne güvensizlik oyu veren Demokratik Parti ise, çekimser oy kullanmıştır¹⁰¹.

12 Mart döneminin en önemli uygulamalarından biri olan sıkıyönetim uygulamasına Melen Hükümeti döneminde de devam edilmiştir. Ancak bu dönemde kendisinden önceki Erim Hükümetlerindeki “*Sıkıyönetimin sorumluluğu hükümetindir*” anlayışı yerine Melen Hükümeti “*Sıkıyönetim komutanlarının görevini yaparken Başbakan’a karşı sorumlu olduğu*” anlayışını getirmiştir. Bu yaklaşımıyla hükümet sıkıyönetim makamlarının siyasi iktidara ortak olmasını kabul etmiştir¹⁰². Melen Hükümeti döneminde ülkede aşırı sol fikirlerin yayılma merkezi olarak görülen üniversiteleri, hükümete TBMM kararıyla iki ay süreyle kapatma yetkisi veren kanun tasarısı hazırlanmış¹⁰³ ancak tasarı muhalefetin karşı çıkması sonucu kanun hâlini almamıştır. Buna ek olarak bu dönemdeki en önemli çalışmalardan biri de 15 Şubat 1973’de Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kurulması olmuştur¹⁰⁴. Yine bu dönemde ülkede sağ ve sol şeklinde gelişen ideolojik ayrışmayı önlemek amacıyla hazırlanan “*Dernekler Kanunu*” Cumhurbaşkanı Sunay’ın onayıyla yürürlüğe girmiş ve çok sayıda dernek kapatılmıştır¹⁰⁵.

⁹⁹Ali Gevgili, **Yükseliş ve Düşüş**, Altın Kitapları, İstanbul, 1981, s. 502.

¹⁰⁰Melen Hükümet Programı anarşiyle mücadele, reformlar, seçimler ve üçüncü beş yıllık kalkınma planı üzerinde durmuştur. **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1972.

¹⁰¹**Cumhuriyet**, 6 Haziran 1972.

¹⁰²Zafer Üskül, **Siyaset ve Asker Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları**, İmge Yayınevi, Ankara, 1997, s. 192-197.

¹⁰³**Milliyet**, 24 Ekim 1972.

¹⁰⁴**Tercüman**, 16 Şubat 1972.

¹⁰⁵**Cumhuriyet**, 2 Aralık 1972.

Diğer taraftan CHP lideri Ecevit’in hükümet politikalarının sorumluluğunu taşımayacağını söyleyerek hükümetten bakanlarını çekmesiyle Melen Hükümeti sarsılmış, bunun CHP’ye birinci yansıması İnönü’nün CHP’den ve milletvekilliğinden istifasıyla sonuçlanmıştır. İnönü istifasında “12 Mart şartları nazik mahiyetini ciddiyetle muhafaza ettiği bir zamanda parti politikasının memleket için sakıncalı gördüğüm şekil ve istikamette değiştirilmesi sebebiyle CHP’den ayrılmış olduğumu bilginize saygılarımla sunarım.”¹⁰⁶ İfadesine yer vermiştir. İkinci yansıması ise Ecevit’in CHP’ye karşı bir tertip olarak nitelediği 18 milletvekilinin partiden istifa etmesi¹⁰⁷ şeklinde yaşanmıştır. Ancak tıpkı Birinci Erim Hükümeti sırasında Demirel’in bakanlarını çekmesi sonrasında olduğu gibi ortaya çıkan hükümet buhranı Sunay’ın ön alması sonucu Ecevit’in bakanlarını çektiğini açıklamasına rağmen bakanların istifa etmemesiyle aşılmıştır¹⁰⁸.

Melen Hükümeti’nin sonunu getiren gelişme ise 13 Mart 1973’te başlayan Cumhurbaşkanlığı seçim süreci sonunda ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Melen ilk olarak Faruk Gürler’e açık destek vermiştir. Ancak onun seçilemeyeceği ortaya çıktığında AP ve CHP ile mevcut Cumhurbaşkanı Sunay’ın görev süresini uzatmaya çalışmıştır. Bunun da gerçekleşmemesi sonrası hiç hesapta olmayan Fahri Korutürk’ün Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine Melen kendi hükümetini kuran şartların değiştiğini söyleyerek, 7 Nisan 1973’te istifa etmiştir¹⁰⁹. Bu dönemde Melen Hükümeti de kendisinden bekleneni yerine getirememiş, ülkenin ihtiyaç duyduğu sorunların çözümünde yetersiz kalmıştır. Bu yetersiz kalıştaki temel sebep sıkıyönetimin devam etmesi olmuştur. Sıkıyönetimin devamı sözü edilen reformların hayata geçirilmesini mümkün kılmamıştır.

Melen Hükümeti’nin istifası üzerine Cumhurbaşkanı Korutürk’ünde içinde olduğu genel kamuoyu AP-CHP koalisyon hükümetinin kurulması

¹⁰⁶ **Milliyet**, 6 Kasım 1972.; 16 Kasım 1972’de İnönü, eski cumhurbaşkanı olarak Senatoda yerini almış ve bu görevi 25 Aralık 1973’te, vefatına kadar sürdürmüştür. Metin Heper, **İsmet İnönü**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1999, s.217-218.

¹⁰⁷ **Cumhuriyet**, 7 Kasım 1972.

¹⁰⁸ **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1972.

¹⁰⁹ **Milliyet**, 8 Nisan 1973.

beklentisi içerisine girmiştir. Ancak bu durum AP lideri Demirel’in seçimlere gidecek bir koalisyon hükümetinde başbakan olmak istememesi nedeniyle gerçekleşmemiştir. Yeni hükümet kurma çalışmalarını başlatan Korutürk’ün “*Türkiye’de hür demokratik parlamenter sistem yaşayacaktır ve parlamentoya dayalı hükümet tatbik mevki bulacaktır*”¹¹⁰ şeklindeki basına verdiği demeç AP, CGP ve CHP liderleri tarafından Korutürk’ün partiler arası hükümetten yana olduğu şeklinde okunmuştur.

Nihayet Cumhurbaşkanı Korutürk, politik olarak yıpranmamış olması ve ülkenin daha fazla hükümeteşsiz kalmaması için Kontenjan Senatörü Naim Talu’yu 12 Nisan 1973’te hükümeti kurmakla görevlendirmiştir¹¹¹. Ecevit “*CHP ara rejim hükümeti ile özdeşleşmemelidir*” diyerek Talu Hükümeti’ne bakan vermeyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine hükümet listesi AP’den 13, CGP’den 5, bağımsız 5 ve parlamento dışı 2 isimden oluşmuş ve 15 Nisan’da Korutürk tarafından onaylanmıştır¹¹².

Tarafsız Başbakan sıfatıyla Talu’nun kurduğu dönemin son hükümeti kendisinden önce kurulan Erim ve Melen Hükümetleri’nden farklı olarak parlamentoda temsil edilen AP ve CGP’ye dayanmış ve bu yönüyle de partiler üstü bir nitelik taşımamıştır. Bununla birlikte, temel amacı ülkeyi 1973’ün sonbaharında genel seçimlere ulaştırmak olan Talu Hükümeti’ne AP ve CGP liderleri seçimler öncesi yıpranmamak için katılmamışlardır. Sonuçta 20 Nisan’da mecliste Talu tarafından okunan hükümet programında üç konu öne çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi, ülkede huzur ve asayiş sağlanmak; ikincisi, sıkıyönetimi kaldırarak yarım kalan reformların tamamlanması; üçüncüsü ise, seçim yasasını değiştirerek seçimlerin zamanında yapılmasını sağlamaktır¹¹³. Talu Hükümeti, partiler arası hükümeti olması ve yaklaşık altı ay sonra ülkeyi seçime götüreceğini açıklamasından dolayı meclisten 261 “*Evet*” oyu ile güvenoyu almıştır. Oylamada AP ve CGP “*Evet*” derken CHP ve Demokratik Parti “*Hayır*” demiştir. Her iki parti “*Hayır*” oylarının sebebi

¹¹⁰Tercüman, 12 Nisan 1973.

¹¹¹Milliyet, 12 Nisan 1973.

¹¹²Cumhuriyet, 15 Nisan 1973.

¹¹³Milliyet, 21 Nisan 1973.

olarak hükümetin gerek kuruluş, gerekse program açısından yeterli olmaması şeklinde açıklamışlardır¹¹⁴.

Bundan sonra 14 Ekim 1973 seçimlerine kadar geçecek olan yaklaşık altı aylık süreçte Talu Hükümeti, DGM’ler, Toprak Reformu ve Üniversite Denetleme Konseyi ile ilgili düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Bunlara ek olarak 12 Mart Dönemi’nin hemen başında Erim Hükümeti tarafından 1 ay süreyle 11 ilde başlatılan sıkıyönetimi yaklaşık otuz ay sonra, 26 Eylül 1973 tarihinde kaldırmıştır¹¹⁵. 1973 seçimlerinin ardından Talu, Cumhurbaşkanı Korutürk’e 12 Mart Muhtıra döneminin son hükümetinin istifasını sunmuştur¹¹⁶. Ancak Talu Hükümeti, CHP-MSP koalisyonu kuruluncaya kadar geçen yaklaşık yüz günlük süreçte ülkeyi hükümete bırakmamak için görevine devam etmiştir.

4. Cumhurbaşkanlığı Seçimi (1973)

1973 yılı başı itibariyle 12 Mart döneminin geleceğini belirleyecek olan yeni Cumhurbaşkanının sivil mi asker mi olacağı konusu gündemin en temel soruydu. Bu süreçte askerler, Cemal Gürsel ve Cevdet Sunay örneklerinden hareketle kendi içinden birini bu makama çıkarma eğiliminde idi¹¹⁷. Buna karşılık Demirel ile Ecevit’in şartların değiştiğini söyleyerek Genelkurmay Başkanlığı’ndan bu makama gelmesini istememeleri askerler ile siyasileri karşı karşıya getirmiştir. Özdemir’e göre bu dönemde Faruk Gürler’i cumhurbaşkanlığına getirmek isteyen çevreler aslında süreci daha önceden hesaplamışlardı. Buna göre Kara Kuvvetleri Komutanlığında görev süresi dolarak emekliye ayrılacak Gürler’i Genelkurmay Başkanlığı’na taşımak için Genelkurmay Başkanı Tağmaç’ın görev süresinin dolmasına kısa süre kala istifa yoluyla emekliye çıkmasını sağlamışlardı¹¹⁸. Bu şekilde Gürler’i Genelkurmay Başkanlığı’na taşıyan çevreler 1973 yılı başı itibariyle onu Çankaya Köşkü’ne taşımak için harekete geçmişlerdi. Cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaştıkça bu çevreler basın aracılığıyla askerler ve siyasi partilerin

¹¹⁴Tercüman, 27 Nisan 1973.

¹¹⁵Cumhuriyet, 27 Nisan 1973.

¹¹⁶Milliyet, 24 Ekim 1973.

¹¹⁷William Hale, 1789’dan Günümüze Türkiye’de Ordu ve Siyaset, Hil Yay., İstanbul, 1996, s.178.

¹¹⁸Hikmet Özdemir, a.g.e, s. 234.

Genelkurmay Başkanı Gürler’in ismi üzerinde anlaşmalarını kamuoyuna duyuruyorlardı¹¹⁹.

Bu süreçte Cumhurbaşkanlığı seçiminin krize dönüşmemesi için ön alan Cumhurbaşkanı Sunay siyasi parti liderlerini Çankaya Köşkü’nde toplayarak görüşlerini almıştır. Sunay’ın düzenlediği toplantıda Demirel, Genelkurmay Başkanı Gürler’in adaylığına parti olarak sıcak bakmadıklarını dile getirerek “Önce şunu ifade edeyim ki, Genelkurmay Başkanı ile bir sorunumuz yoktur. Bu meseleyi ordu ile parlamento, parlamento ile ordu arasında bir şey gibi görmek lazımdır: Genelkurmay Başkanı, Cumhurbaşkanı seçilecekse, bundan sonra her genelkurmay başkanı seçilir. Teamül hâline gelir. Sizin durumunuz ise özellik arz etmişti. Bugün o özel şartlar yoktur! O günkü hâl ile karıştırmamak lazımdır. O zamanlar biz size talip olmuş idik.”¹²⁰ tarzında Genelkurmay Başkanı’nın cumhurbaşkanı olma çabasına karşı çıkmıştır.

Bu şekilde Demirel’in karşı çıkışları askerleri önlem almaya itmiştir. Askerler siyasi parti liderleriyle görüşmeler yaparak süreci yönetmeye çalışmışlardır. Ancak CHP, MGP ve Demokratik Parti liderlerinin aksine Demirel’in askerler tarafından gelecek herhangi bir telkinle karşılaşmamak için bu görüşmelere gitmemesi ortamı daha da germiştir. Yüksek Komite Konseyi 21 Şubat’ta yayınladığı bildiride askerlerle görüşmeye yanaşmayan Demirel’i “Silahlı Kuvvetlere yönelik kışkırtıcı sataşmanın son bulması, yurttan huzur ve istikrarın sağlanması gerektiği”¹²¹ şeklinde uyarıyordu. Bildiri üzerine “AP yalnız millete hesap verir”¹²² diyen Demirel, basın üzerinden kendisinin yetki ve sorumluluklarını bildiğini askerlere iletmiştir. Bu süreçte Demirel karşıtlığını temel politika olarak belirleyen Demokratik Parti ise Demirel’i Cumhurbaşkanı adayı belirlemeyerek belirli çevrelere hizmet etmekle suçlamıştır¹²³. Diğer taraftan Demirel’i dönemde Gürler karşıtlığına iten birden fazla sebep vardı. Bunlar; muhtırayı imzalayan

¹¹⁹ Milliyet, 9 Şubat 1973.

¹²⁰ Cüneyt Arcayürek, Çankaya’ya Giden Yol (1971-1973), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s.423.

¹²¹ Cumhuriyet, 22 Şubat 1973.

¹²² Milliyet, 22 Şubat 1973.

¹²³ Tercüman, 23 Şubat 1973.

diğer iki komutanın emekli olması, Gürler’in ordu içerisinde söylenildiği kadar desteğinin olmaması, CHP’nin başına muhtıra karşısı Ecevit’in geçmiş olması, AP’nin bu süreçte meclisin en büyük partisi olarak kilit parti durumunda olması ve nihayet muhtırayla iktidardan uzaklaştırılan Demirel’in artık bunun intikamının alınması zamanının geldiğine inanması olmuştur.

Buna rağmen 2 Mart 1973’te kuvvet komutanları Cumhurbaşkanı Sunay’a kendi temsilcileri olarak gördükleri Genelkurmay Başkanı Gürler’i, Cumhurbaşkanı olarak görmek istediklerini sert bir şekilde bildirmişlerdir¹²⁴. Bu gelişme üzerine Sunay da meclisin Gürler’i Cumhurbaşkanı seçmesini beklediğini ve seçilmemesi hâlinde çok üzüleceğini kamuoyuna duyurmuştur¹²⁵. 1961 Anayasası’na göre Cumhurbaşkanı seçilmenin şartları olarak adayların meclis veya cumhuriyet senatosu üyesi olması, yüksek öğrenim mezunu olması ve yine 40 yaşını bitirmiş olması gerekliydi¹²⁶. Bu süreçte askerler tarafından Çankaya Köşkü’nde Cumhurbaşkanı olarak görülmek istenen Gürler’in Cumhurbaşkanı seçilebilmesi için anayasa gereği kontenjan senatörlüğüne getirilmesi gerekliydi. Bu doğrultuda Gürler 5 Mart’ta genelkurmay başkanlığından emekliliğini istemiştir. 7 Mart’ta ise kontenjan senatörlüğünden istifa ettirilen Milli Savunma Bakanı İzmen’in yerine Cumhurbaşkanı Sunay tarafından kontenjan senatörü olarak atanmıştır¹²⁷. Bundan sonra Gürler CHP’den istifa ederek bağımsız kalan Sivas Milletvekili Kemal Palaoğlu ve Kontenjan Senatörü Millî Eğitim Bakanı Sabahattin Özbek tarafından Cumhurbaşkanlığına aday gösterilmiştir¹²⁸.

Demirel’in “*Cumhurbaşkanını AP değil, TBMM seçecektir, AP üyeleri de diğer parlamenterler gibi görevini ifa edecektir.*”¹²⁹ sözünün gölgesinde 13 Mart 1973’te mecliste yapılan ilk tur oylama öncesi üç aday vardı.

¹²⁴ Milliyet, 3 Mart 1973.

¹²⁵ Cumhuriyet, 3 Mart 1973.

¹²⁶ Cengiz Sunay, *Türk Siyasetinde Sivil-Asker İlişkileri*, Orion Kitabevi, Ankara, 2010, s.178.

¹²⁷ Tanju Cılızoğlu, *Çağlayanğil’in Anıları*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s.204.

¹²⁸ Orhan Tokatlı, *a.g.e.*, s. 497.

¹²⁹ Cumhuriyet, 8 Mart 1973.

Bunlar askerlerin, MGP’nin ve kısmen CHP’nin desteğini arkasına alan eski Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler, AP’nin Cumhuriyet Senatosu Başkanı Tekin Arıburun ve Demokratik Parti Genel Başkanı Ferruh Bozbeyli idi¹³⁰.

13 Mart’ta yapılan dört turluk oylamada Arıburun 282, 284, 285 ve 276; Gürler, 175, 176, 186 ve 200; Bozbeyli ise 45, 47, 47 ve 48 oy alarak, cumhurbaşkanı seçilebilmek için yeterli oy çoğunluğunu sağlayamamışlardır¹³¹. Bu süreçte Gürler’i desteklediğini açıklayan sadece Feyzioğlu’nun Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) idi. Buna karşın Demokratik Parti Gürler’e oy vermediğini belgelemek için kendi genel başkanını aday göstermişti. Aynı şekilde CHP lideri Ecevit cumhurbaşkanlığı seçiminde Gürler’e oy vermeme yönünde bir kararı partisinin yetkili organlarından geçirmesine rağmen oylama tarihinde Genel Sekreter Kamil Kırıkoğlu’nun da içinde olduğu yaklaşık 40 milletvekili meclise gelerek Gürler için oy kullanmıştır¹³². Bu ise ilerleyen süreçte bir grup milletvekilinin CHP’den kopması sonucunu doğurmuştur. 1961 Anayasası’na göre cumhurbaşkanı meclis ve senato ortak oturumunda seçilebilmek için adayların ilk turda 423, sonrakilerde ise 318 oy alması gerekiyordu¹³³. Ancak 13 Mart’ta gerçekleşen dört turun sonucunda hiçbir aday yeterli oyu alamamış ve seçim sonuçsuz kalmıştı. Bu sonuçlar üzerine ilk olarak Gürler ardından da Arıburun cumhurbaşkanlığı adaylığından çekilmişler Bozbeyli ise sürecin sonuna kadar aday olduğunu kamuoyuna duyurmuştur.

Bu gelişme üzerine AP ve CHP liderleri Cumhurbaşkanı Sunay’ın görev süresini uzatma konusunda anlaşmışlar ancak ilgili anayasa değişikliği önce Millet Meclisi’nde sonra da Senatoda reddedilmiştir.¹³⁴ Bu şekilde Sunay’ın görev süresini uzatmayı başaramayan Demirel ve Ecevit ikilisi Anayasa Mahkemesi Başkanı Muhittin Taylan ismini kontenjan senatörü

¹³⁰ **Milliyet**, 14 Mart 1973.

¹³¹ **Tercüman**, 14 Mart 1973.

¹³² Suna Kili, **1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1976, s. 344.

¹³³ Faruk Yılmaz, **Türk Anayasa Tarihi (1808-2010)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 160-162.

¹³⁴ **Tercüman** 23 Mart 1973.; **Cumhuriyet**, 26 Mart 1973.

seçmesi için Cumhurbaşkanı Sunay’ın önüne getirmişlerdir. Ancak Sunay görev süresinin dolacağını söyleyerek bu isteği geri çevirmiştir. Seçeneklerin hiçbirinin gerçekleşmediği bu süreçte Cumhurbaşkanlığı adaylığı için Naim Talu, Sabahattin Özbek ve Fahri Korutürk ismi gündeme gelmiş¹³⁵ en sonunda AP ve CHP liderleri Korutürk ismi üzerinde uzlaşmışlardır. Ancak her ne kadar AP ve CHP liderleri Korutürk ismi üzerinde uzlaşsalar da Korutürk AP, CHP ve CGP’nin ortak önergeyle kendisini Cumhurbaşkanlığına aday göstermesini ve ilk turda seçilmesini şart koşmuştur. Aksi takdirde adaylığı kabul etmeyeceğini taraflara bildirmiştir¹³⁶. Nihayet AP, CHP ve CGP’nin ortak önergesiyle Cumhurbaşkanlığına aday Korutürk 6 Nisan 1973 tarihinde mecliste yapılan 15. tur oylamada 557 üyenin 365’inin oyunu alarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin 6. Cumhurbaşkanı seçilmiştir¹³⁷. 13 Mart’tan 6 Nisan’a kadar geçen 25 günlük sancılı sürecin sonunda Çankaya Köşkü’ne Gürler’in şahsında üçüncü defa bir Genelkurmay Başkanını oturtmamayı başarmakla birlikte Demirel ve Ecevit ikilisinin Korutürk’ün Cumhurbaşkanı seçilmesini sağlayarak onun şahsında askeri vesayetin devamına hizmet ettiklerini söylemek mümkündür.

5. 14 Ekim 1973 Genel Seçimleri

Türk seçmeni 12 Mart dönemini bitirecek oylarını kullanmak için 14 Ekim 1973’te sandık başına gitmiştir. Seçimlere Adalet Partisi (AP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Demokratik Parti (DP), Millet Partisi (MP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Millî Selamet Partisi (MSP) ve Türkiye Birlik Partisi (TBP) ve olmak üzere sekiz parti katılmıştır¹³⁸. Seçimlerinin sürprizini beklenenin aksine CHP yapmış ve seçimden zaferle çıkmıştır. CHP % 33,3 oy alarak 185 milletvekilliği kazanırken, 1969 seçimlerinin galibi AP ise % 29,8 oy alarak 149 milletvekilliği kazanmıştır.¹³⁹

¹³⁵ *Cumhuriyet*, 28 Mart 1973.

¹³⁶ Cüneyt Arcayürek, *Çankaya Gelenler Gidenler*, Detay Yay., İstanbul, 2007, s.193.

¹³⁷ Süleyman Coşkun, *Türkiye’de Politika (1920-1995)*, Cem Yay., İstanbul, 1995, s.31

¹³⁸ *Milliyet*, 15 Ekim 1973

¹³⁹ AP’nin 1969 seçimlerine göre kaybettiği yaklaşık % 20 oy iki yeni aktör olan MSP ve Demokratik Parti’ye dengeli bir şekilde gitmiş ve yeni aktörlerden MSP % 11,8 oy ile 48 milletvekilliği Demokratik Parti ise % 11,9 oy ile 45 milletvekilliği kazanarak Demirel’e büyük bir darbe vurmuşlardır. Muhtıra döneminin hükümetlerinde yer alan CGP ise % 5,3

Muhtıra döneminin sonunu getiren 14 Ekim 1973 seçimlerinin birinci sürprizi CHP’nin başarısı¹⁴⁰ olurken ikinci sürprizi ise hiçbir partinin tek başına hükümet kuramaması ve seçmenin siyasi partileri koalisyon kurmak zorunda bırakmış olmasıdır. Ancak işler hiç hesaplandığı gibi gitmeyecek ve CHP-AP ile AP-Demokratik Parti ile hükümet kuramayacak ve ülke seçimlerden sonra yaklaşık yüz gün hükümet bunalımı yaşayacaktır. Bu dönemde ilginç bir şekilde temel görevi ülkeyi sağlıklı bir şekilde genel seçimlere götürmek olan Talu Hükümeti bu yüz günlük süreçte yeni hükümet kuramadığı için görevine devam etmek zorunda kalmıştır.

Cumhurbaşkanı Korutürk ilk olarak CHP lideri Ecevit’i hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Ecevit AP lideri Demirel’e CHP, AP, CGP ve Demokratik Parti’nin dahil olacağı bir koalisyon hükümeti önerisiyle gitmiştir. Ancak bu teklif Demirel’in iki partinin ekonomiye bakışlarındaki farklardan dolayı istememesi sonucu gerçekleşmemiştir. İkinci olarak Ecevit, MSP’ye koalisyon teklifiyle gitmiştir. Ancak bu teklifte MSP’nin Aralık 1973’te gerçekleşecek mahalli seçimlerin ertelenmesini ön şart olarak sunmasından dolayı gerçekleşmemiş ve Ecevit görevi Korutürk’e iade etmiştir¹⁴¹. Bunun üzerine Korutürk AP lideri Demirel’i hükümet kurmakla görevlendirmiştir. Demirel’in, AP, MSP ve Demokratik Parti’li koalisyon girişimi Demokratik Parti’nin Demirel’i istememesi nedeniyle hayata geçememiş ve Demirel de kısa süre sonra görevi Korutürk’e iade etmiştir.

Bu gelişme üzerine Cumhurbaşkanı Korutürk ilginç bir şekilde Başbakan Talu’ya hükümet kurma görevi vermiştir. Talu ise, CHP’yi dışarıda

oy ile 13 milletvekilliği, MHP % 3,4 oy ile 3 milletvekilliği ve bir mezhebin sözcüsü durumunda olan TBP ise % 1,1 oy ile 1 milletvekilliği kazanmıştır. Erol Tuncer, **Osmanlı’dan Günümüze Seçimler (1877-1999)**, Tesav Yay., 2002, s.327

¹⁴⁰ Bülent Ecevit liderliğindeki CHP, bu seçimler 1969-1973 döneminde Türkiye’nin yaşadığı sıkıntıları vurgulayan “*Ak Günlere*” başlıklı 234 sayfalık oldukça iddialı bir seçim bildirgesi hazırlamıştır. CHP’nin seçim bildirgesinde öne çıkarttığı konular, 12 Mart’ın siyaset ve ekonomiye olumsuz etkileri, özgürlüklerin kısıtlanması, demokrasinin gördüğü zarar ve güvenlik sorunları olmuştur. Barış Ertem, “12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türk Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 14, Nisan 2018, s. 668-669

¹⁴¹ Tefik Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze**, İmge Kitabevi, Ankara, 2013, s. 247

birakarak AP, CGP ve Demokratik Partili bir koalisyon teklifiyle söz konusu partilere gitmiştir. Ancak bu teklif de Demirel’in sıcak bakmaması sonucu uygulanamamış ve Talu da görevi iade etmiştir. Hükümet buhranının sürdüğü ortamda 9 Aralık 1973 tarihinde mahalli seçimler yapılmış ve CHP bu seçimlerden de zaferle çıkmıştır. CHP’ye Adana, Ankara, İstanbul, İzmir başta olmak üzere ciddi sayıda belediye başkanlığı getiren sonuçlar Ecevit’e başbakanlık yolunu da açmıştır. Ayrıca Ecevit’in girişimiyle başlayan MSP ile koalisyon kurma çabası 37. Cumhuriyet hükümetinin kurulmasıyla sonlanmıştır.

Sonuç

Türkiye’yi 1950-1960 yılları arasında tek başına yöneten Demokrat Parti’nin izlediği siyasi, sosyal ve ekonomik politikalar 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen emir komuta zinciri dışındaki ilk askerî müdahalenin temel sebepleri olmuştur. Ancak bu müdahale ülkenin tarihindeki ilk ve son müdahale olmamış aksine gelecek on yıllarda tekrarlanacak filmin ilk fragmanı olma özelliği göstermiştir. Bu anlamda benzer gerekçelerle askerler 12 Mart 1971’de ve 12 Eylül 1980’de sivil siyasi hayata müdahale ederek devlet ve millet hayatında askerî vesayeti devam ettirmiştir. 27 Mayıs’tan 12 Mart’a kadar geçen süreçte ülkenin yaşadığı siyasi, sosyal ve ekonomik buhran, Mart 1971’de emir-komuta zinciri dışında bir Sosyalist darbe tehlikesi oluşturmuştur. Ancak Yüksek Komuta Heyeti 27 Mayıs’tan çıkardığı dersle emir-komuta zinciri içerisinde bir darbeye girişimin yönünü değiştirmiştir. 12 Mart’ta askerler ülkenin içinde bulunduğu buhran halinden sorumlu tuttıkları Demirel Hükümeti’ni istifa ettirmişler ve yaklaşık otuz ay sürecek “*Ara Rejim Dönemi*”ni başlatmışlardır. Bu dönem askerlerin doğrudan iktidara el koymadığı ve parlamentoyu kapatmadığı, fakat ülkeyi partiler üstü hükümetlerle yönetmeye çalıştığı bir dönemdir. Bu yönüyle 12 Mart’ın asker-sivil ilişkileri boyutunda siyasi hayatı radikal biçimde askeri vesayet altına alan 28 Şubat 1997 post-modern darbesine de örnek oluşturduğunu söylemek mümkündür. Dönemde halkın iradesine inanmayan muhtıracılar ikisi eski CHP’li Nihat Erim, birisi CGP’li Ferit Melen ve bir diğeri de Kontenjan Senatörü Naim Talu tarafından dört ayrı hükümetin kurulmasına önyak olmuşlardır. Muhtıracıların ülkede siyasi,

sosyal ve ekonomik reformları gerçekleştireceği hayaline kapıldıkları bu hükümetlerin yaşam süresi ortalama sekiz ay olmuştur.

Diğer taraftan bu dönemde muhtıranın iktidardan uzaklaştırdığı AP’nin dışında bütün siyasi aktörler muhtırayı olumlarken, muhtıranın getirdiği partiler üstü hükümetlere karşı farklı tepkiler geliştirmişlerdir. Örneğin; AP, CHP ve CGP partiler üstü hükümetlere üye verirken bu hükümetlerin siyasi sorumluluklarına katılmamışlar, bu ise dönemdeki hükümetlerin başarısını etkileyen en önemli sebeplerden birisi olmuştur. Yine bu dönemde muhtıranın ve getirdiği partiler üstü hükümetlerin başarısını etkileyen bir başka faktör askerlerin bu işe plan/program geliştirmeden hazırlıksız girişmiş olmalarıdır. Bunlara ek olarak radikal reformcular ve reform karşıtlarının bir arada bulunduğu bünyesel zayıflıklar partiler üstü hükümetlerin başarısını etkilemiştir. Bütün bu faktörlerin birleşimi ise 12 Mart mantığının uygulayıcısı durumunda bulunan partiler üstü hükümetlerin ülkede süreç içerisinde başarmayı hedeflediği ekonomik dönüşümün doğmaması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen muhtıranın ortaya koyduğu sonuçlara bakıldığında yaklaşık otuz ay boyunca uygulanan sıkıyönetim uygulaması ile ülkenin siyasi ve sosyal hayatını tehdit eden silahlı sosyalist hareketlerin kontrol altına alındığı ayrıca anayasa değişiklikleri ile askerlerin gözetiminde sistemin bir bütün olarak restore edildiğini söylemek mümkündür.

1973 yılı başıyla birlikte yeni Cumhurbaşkanı’nın seçilecek olması bu dönemde bu makama gelecek kişinin sivil mi asker mi olacağı sorununun ortaya çıkarmıştır. Askerler muhtırada imzası olan Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler’i bu makama çıkararak muhtıra dönemini uzatmaya çalışmışlardır. Buna karşılık AP lideri Demirel ile CHP lideri Ecevit ise Gürler’i bu makama getirmeyerek muhtıra dönemini bitirmeye çalışmışlardır. Sonuçta AP, CHP liderleri Gürler’in Cumhurbaşkanlığına gelmesini engellemişler de aslında bu süreci gerçek anlamda yönetememişler ve eski bir asker olan Fahri Korutürk’ün Çankaya Köşkü’ne çıkmasının yolunu açmışlardır. Bu anlamda Korutürk’ün Cumhurbaşkanlığı makamına gelmesi muhtıra ile ortaya çıkan ara rejim dönemini bitirmemiştir. Bu dönemde ülkede gerçek anlamda askerî vesayetın kırılması 14 Ekim 1973 seçimleriyle olmuştur. Ancak seçim

Karataş, M. (2019). Türkiye’de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme. ABAD, 2(3), 69-110.

sonuçlarının siyasi yelpazenin sağında ortaya çıkardığı dağınıklık ve özellikle AP ile onun içinden çıkan Demokratik Parti’nin içine düştüğü kısır çekişme uzun süreli hükümet bunalımları, Kıbrıs sorununa bağlı olarak dış politikada karşılaşılan sorunlar ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik sorunları derinleştirmiştir. Bütün bunlar ise asker’in 12 Eylül 1980’de yeniden siyasete müdahalesine neden olurken ülkede yaklaşık otuz yıllık yeni bir askeri vesayet dönemini başlatmıştır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AHMAD, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- , **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yay., İstanbul, 2010.
- AKYAZ, Doğan, **Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi**, İletişim Yay., İstanbul, 2006.
- ALTUĞ, Kurtul, **12 Mart ve Nihat Erim Olayı**, Yedigün Yayınları, Ankara, 1973.
- , **27 Mayıs’tan 12 Mart’a**, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.
- ARCAYÜREK, Cüneyt, **Çankaya: Gelenler Gidenler**, Detay Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- , **Çankaya’ya Giden Yol (1971-1973)**, Bilgi Yay., Ankara, 1985.
- , **Demirel Dönemi 12 Mart Darbesi (1965-1971)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.
- , **Derin Devlet (1950-2007)**, Detay Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ATA, Kelime, **Türkiye Birlik Partisi (1966-1980)**, Kelime Yayınevi, Ankara, 2007.
- ATILGAN, Gökhan, **Kemalizm İle Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar Yön-Devrim Hareketi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- AVCI, Sabit Osman, **Dinlediklerim, Öğrendiklerim, Söylediklerim ve Yaptıklarım**, Nurol Matbaacılık, Ankara, 2005.
- AYDIN, Suavi ve Yüksel Taşkın, **1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- BATUR, Muhsin, **Anılar ve Görüşler (Üç Dönemin Perde Arkası)**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1985.
- BELLİ, Mihri, **İnsanlar Tanıdım: Mihri Belli’nin Anıları**, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.
- BİLGİÇ, Tuğba Ünlü, “İç ve Dış Politikada Çeşitlilik: 1965-1971”, **İç ve Dış Gelişmelerle Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1946-2012)**, (Ed. Tuğba Ünlü Bilgiç), Ufuk Yayınları, İstanbul, 2014.
- BİRAND, M. Ali, C. DüNDAR, B. ÇAPLI, **12 Mart: İhtilalin Peçesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Karataş, M. (2019). Türkiye’de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme. ABAD, 2(3), 69-110.

- BOZBEYLİ, Ferruh, **Yalnız Demokrat**, (Haz. İhsan Dağı), Timaş Yay., İstanbul, 2009.
- BOZKIR, Gürcan, “Cumhuriyetçi Güven Partisi”, **İttihat ve Terakki’den Günümüze Siyasal Partiler**, (Ed. Turgay Uzun), Orion Kitabevi, Ankara, 2010.
- BULUT, Sedef, **Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketlerine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- CEM, İsmail, **Tarih Açısından 12 Mart Nedenleri Yapısı Sonuçları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- CEMAL, Hasan, **Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım**, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
- CILIZOĞLU Tanju, Çağlayangil’in Anıları, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.
- , **Kamil Kırıkoğlu İnönü ve Ecevit’i Anlatıyor**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2017.
- CİNİSLİ, Rasim, **Bir Devrin Hafızası**, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- CİZRE, Ümit, **AP-Ordu İlişkileri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- COŞKUN, Süleyman, **Türkiye’de Politika (1920-1995)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze**, İmge Kitabevi, Ankara, 2013. ÇAYLAK, Adem, **Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hayatı**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010. ÇİÇEK, Atıl Cem, **Türk Siyasal Yaşamında Yön Dergisi (1961-1967)**, Tezkire Yay., İstanbul, 2016.
- DEMİR, Yeşim, **Albay Talat Aydemir’in Darbe Girişimleri**, Andaç Yay, Ankara, 2017.
- DEMİREL, Tanel, **Adalet Partisi İdeolojisi ve Politika**, İletişim Yay., İstanbul, 2004.
- DEMİREL, Hüseyin, **12 Mart’ın İçyüzü**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1977.
- DURDUN, Davut, **Türkiye’nin Siyasal Hayatı**, Beta Yayınları, İstanbul, 2018.
- ERHAN, Çağrı, “ABD ve NATO’yla ilişkiler”, **Türk Dış Politikası (1919-1980)**, (Ed. Baskın Oran), İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- ERİM, Nihat, **Günlükler**, Cilt: 2, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yay, İstanbul, 2005.
- ERKANLI, Orhan, **Anlar Sorunlar Sorumlular**, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.
- ERİŞ, Metin, **Osmanlı’dan Günümüze Demokratikleşme Sürecinde Türk Siyasi Hayatı ve Kemalizm**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2012.
- EROĞUL, Cem, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Ertuğrul Ahmet Tonak), Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- FEDAYİ, Cemal, “Türkiye’nin Siyasal ve Sosyal Kaos Dönemi (1971-1980)”, **Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi**, (Ed. Adem Çaylak vd.), Savaş Yayınevi, Ankara, 2012.
- GENÇ, Süleyman, **12 Mart’a Nasıl Gelindi... Bir Devrin Perde Arkası (1960-1971)**, İleri Yayınları, Ankara, 1971.
- GEVGİLİ, ALİ, **Türkiye’de 1971 Rejimi**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1973.

Karataş, M. (2019). Türkiye’de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme. ABAD, 2(3), 69-110.

- , **Yükseliş ve Düşüş**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1981.
- GÜLEÇYÜZ, Kazım, **Süleyman Demirel, İslam Demokrasi Laiklik**, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2015.
- GÜRKAN, Celil, **12 Mart’a Beş Kala**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1986.
- HALE, William, **1789’dan Günümüze Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.
- HEPER, Metin, **İsmet İnönü**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- HRİSTİDİS, Şengül Kılıç ve Ersel Ergüz, **İsmail Hakkı Birler’in Anılarında CHP’li Yıllar (1946-1992)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- ILICAK, Nazlı, **12 Mart Cuntaları**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1999.
- İNÖNÜ, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, Cilt: 2, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- KABACALI, Alpay, **Türkiye’de Gençlik Hareketleri**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1992.
- KARADENİZ, Harun, **Olaylı Yıllar ve Gençlik**, Literatür Yay., İstanbul, 2015.
- KARPAT, Kemal, **Kısa Türkiye Tarihi (1800-2012)**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- , **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KAYALI, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset (27 Mayıs-12 Mart)**, İletişim Yay. İstanbul, 1994.
- KAYNAK, Mahir, **Darbeleri Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- KİLİ, Suna, **1960-1971 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1976.
- KİRİŞÇİOĞLU, Nusret, **12 Mart**, Baha Matbaası, İstanbul, 1973.
- KOÇAŞ, Sadi, **12 Mart Anıları**, Cem-May Dağıtım, İstanbul, 1978.
- KONGAR, Emre, **2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000. LANDAU, Jacob M., **Türkiye’de Aşırı Akımlar 1960 Sonrası Sosyal ve Siyasal Çekişmeler**, Turhan Kitabevi, Ankara, 1978.
- ÖZBUDUN, Ergun, **Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- ÖZDAĞ, Ümit, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Kripto Yayınları, Ankara, 2017. ÖZDEMİR, Hikmet, “Siyasal Tarih (1960-1980), **Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- , **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- SOYSAL, Mümtaz, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997.
- SOYSÜREN Ali Haydar, **12 Mart Döneminde Nihat Erim Hükümetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.
- SUNAY, Cengiz, **Türk Siyasetinde Sivil Asker İlişkileri**, Orion Kitabevi, Ankara, 2010.
- TANÖR, Bülent, **İki Anayasa (1961-1982)**, Beta Yayınları, İstanbul, 1991.

Karataş, M. (2019). Türkiye’de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme. ABAD, 2(3), 69-110.

- TEKİL, Füzûzan, **Türk Demokrasisi İçinde Süleyman Demirel**, Göktürk Yayınları, İstanbul, 1978.
- TEZİÇ, Erdoğan, **100 Soruda Siyasi Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1976.
- TOKATLI, Orhan, **Kaybolan Yıllar (1961-1973)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2000.
- TOKER, Metin, **İsmet Paşa’nın Son Yılları (1965-1973)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.
- TUNCER, Erol, **Osmanlı’dan Günümüze Seçimler (1877-1999)**, Tesav Yayınları, Ankara, 2002.
- TURGUT, Hulusi, **Demirel’in Dünyası**, Cilt: 1, ABC Yayınları, İstanbul, 1992.
- ÜNSAL, Artun, **Umuttan Yalnızlığa Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- ÜSKÜL, Zafer, **Siyaset ve Asker Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları**, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.
- YALANSIZ, Nedim, **Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)**, Bûke Kitapları, İstanbul, 2006.
- YETKİN, Çetin, **Türkiye’de Askerî Darbeler ve Amerika**, Ümit Yay., Ankara, 1995.
- ZÜRCHER, E. Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Makaleler

- AKINCI, Abdurahap, “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960-1971 Müdahaleleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 9 (1) Nisan 2014.
- BAŞARAN, Doğan, “12 Mart Askeri Muhtırası ve Türk Demokrasisi”, **Demokrasi Sempozyumu E-Kitap, Divan Kitap**, Ankara, 2017.
- BAYDUR, Mithat, “Üniformalı Demokrasi”, **Yeni Türkiye**, Yıl: 3, Sayı: 17, Eylül 1997.
- COŞKUN, Yasin, “12 Mart 1971 Muhtırasının İngiliz Arşiv Belgelerindeki Yansıması”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl: 9, Sayı: 28, Aralık 2016.
- ERTEM, Barış, “12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türk Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 14, Nisan 2018. LAÇİNER, Ömer, “12 Mart Üzerine”, **Birikim**, Sayı: 8, Ekim 1975.
- ÖNAL, Tekin, “12 Mart Muhtırası: Vesayetın Pekişmesi ve Ara Rejim Süreci (12 Mart 1971- 14 Ekim 1973)”,

History Studies, Volume: 8, Issue: 1, Mart 2016.

ÖZ, Hilal Karavar, “Dönemin Ulusal Türk Basınının 12 Mart Muhtırasına Bakışı”, **History Studies**, Sayı: 10/6, September 2018.

YILDIRIM, Zafer, “Türk Siyasi Hayatında 12 Mart Muhtırası ve Sonuçları”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 97, Bahar 2009.

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Karataş, M. (2019). Türkiye’de Asker-Sivil İlişkileri Bağlamında 12 Mart Muhtırası ve Partiler Üstü Hükümet Modeli Üzerine Bir Değerlendirme. ABAD, 2(3), 69-110.

CUMHURİYET-MİLLİYET-TERCÜMAN

Dergiler

Devrim